

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

GAZALİ'NİN BİLGİ FELSEFESİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMANI
Doç. Dr. Hamdi ONAY

HAZIRLAYAN
Salih SEPİN

MALATYA, 2019

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

GAZALİ'NİN BİLGİ FELSEFESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

SALİH SEPİN

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. HAMDİ ONAY

MALATYA- 2019

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

GAZALİ'NİN BİLGİ FELSEFESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

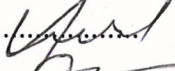

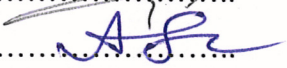
DANIŞMAN
DOÇ. DR. HAMDİ ONAY

HAZIRLAYAN
SALİH SEPİN

Jürimiz 27.10/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu yüksek lisans/~~Doktora tezi~~ (oy birliği/~~oy çokluğu~~) ile başarılı bulunarak Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim/ Din Felsefesi Bilim dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvan Ad Soyadı

İmzası

1.	<u>Prof. Dr. İsmail ERDOĞAN</u>	
2.	<u>Doç. Dr. Hamdi ONAY</u>	
3.	<u>Dr. Öğr. Üyesi Adnan GÜRSEY</u>	
4.	.....	
5.	.....	

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 27.10/2019 tarih ve 2018/59 sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Unvan Ad Soyad
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Doç. Dr. Hamdi ONAY danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak sunduğum “GAZALİ’NİN BİLGİ FELSEFESİ” başlıklı bu tezin bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün kaynakların, hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Salih SEPİN

ÖNSÖZ

Bir toplumun medeniyetler tarihinde önemli aktörler içerisinde yer alması ancak kendi düşünce mirasına sahip çıkması ve bu değerleri kendisine dayanak oluşturmasıyla gerçekleşir. Bizde bu çalışmamızda İslam düşünce tarihinin önemli değerlerinden olan Gazali'nin Bilgi Felsefesini inceledik.

Gazali, geçmişte olduğu gibi bugün de hakikati araştıranların otorite gördükleri önemli bir şahsiyettir. O Doğuda olduğu kadar Batıda da çok iyi tanınan ve İslam düşünürleri içinde en özgün simalardandır. Watt başta olmak üzere, birçok batılı düşünür Gazali için, modern batı düşüncesine en yakın ve en iyi anlaşılabilen şahsiyet nitelmesini yapmıştır. Kendinden beş asır önce yaşamış Aristo'nun felsefe anlayışını yeniden yapılandırarak İslam dünyasına kazandırması ve kendinden asırlar önce bilgi meselesinde şüpheyi kullanışı ile Descartes'in düşüncelerine katkı sağlamıştır.

Bilgi meselesi, Batı'da olduğu gibi İslam dünyasında da çeşitli ekollerin ilgi alanına girmiştir. İbn-i Sina, Farabi gibi düşünürler bu konuya yönelmişler fikirlerini ortaya koymuşlardır. Ancak bilgiyi; bilgi kaynaklarını, bilginin değerini kendine has yöntem ve kavramlarla açıklayarak bu konuya farklı bir boyut kazandıran Gazali olmuştur. Doğru bilgi konusunda gösterdiği hassasiyet onun en belirgin özelliğidir.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. *Giriş bölüm'*de çalışmamızın yöntemi, amacı sınırlılıklarından ve temel kavramlarından bahsettik. *Birinci bölüm'*de Gazali'nin hayatı, eserleri ve Gazali'nin İslam düşüncesindeki yerini ele aldık. Çalışmamızın ana mihverini oluşturan *İkinci bölüm'*de ise Gazali'nin bilgi felsefesini, Gazali'de bilgi ve bilgi türleri, Gazali düşüncesinin temel bilgi kaynakları, Gazali'nin bilgi elde etme vasıtaları, Gazali'nin sistemli şüpheciliği ve bilginin değeri konularını alt başlıklar halinde inceledik. Vardığımız neticeleri ise *sonuç* kısmında bütünsel bir yaklaşımla analiz edip senteze ulaştırdık.

Son olarak çalışmamın oluşmasında katkılarından dolayı; Çalışma konumun seçiminde, kaynaklarının tespitinde ve konuların akışının düzenlenmesinde yolumu aydınlatan danışman hocam Doç. Dr. Hamdi ONAY'a en kalbi ve eşsiz teşekkürlerimi sunarım.

Salih SEPİN

ÖZET

SEPİN, Salih, Gazali'nin Bilgi Felsefesi, Yüksek Lisans Tezi, Malatya, 2019

Gazali İslam düşünce tarihinde çok yönlü deyim yerindeyse “derya” gibi bir düşünce adamıdır. Gençliği itibarıyla hakikati arayış içerisinde olan Gazali, dini ilimlerden felsefeye insanı yakından ilgilendiren ilimlerde araştırmalar yapmış, günümüze kadar süregelen birçok eser ortaya koymuştur. Onun üzerinde durduğu temel meselelerden birisi de hiç şüphesiz “bilgi meselesi” dir.

Gazali'nin bu alana yaklaşımı, mutlak doğru bilgi mümkün müdür? Sorusundan hareketle duyular ve akılla elde edilen bilginin tanıklığından şüphe etmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu çalışma düşünürümüzün şüpheden nasıl kurtulduğunu ve hakikate nasıl ulaştığını anlatan bir betimleme niteliğindedir.

Çalışmanın muhtevası giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı, önemi, yöntemi, kullanılan temel kavramlar ve sınırlılıkları açıklanmıştır. Birinci bölümde Gazali'nin hayatı, eserleri ve İslam düşüncesindeki yeri ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Gazali'nin bilgi felsefesi: Gazali'de bilgi, Gazali düşüncesinde temel bilgi kaynakları, bilgi elde etme vasıtaları, Gazali'nin yöntem olarak şüpheyi kullanışı ve bilginin değeri gibi konular alt başlıklar halinde incelenmiştir.

Sonuç olarak Gazali bilgiye ulaşma sürecine farklı bir boyut kazandırmış ve kendisinden sonraki düşünörlere öncülük etmiştir. Gayesi bilgiye sağlam ve güvenilir bir metod bulmak ve bilgiye sınır tayin etmektir. O, düşünce ve inanç sistemini güvenilir ve doğru bilgi üzerine temellendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gazali, Bilgi, Şüphe, Duyu, Akıl, Kalp, Ruh

ABSTRACT

SEPIN, Salih, Ghazali's Knowledge Philosophy, Master Thesis, Malatya, 2019

Ghazali is a thinker in the history of Islamic thought. Ghazali, who has been in search of the truth since his youth, has done researches in the sciences which concern people closely from the religious sciences to philosophy and has produced many works which have continued to this day. One of the problems that undoubtedly stand on his "knowledge problem" is.

Is the approach of Al-Ghazali in this field definitely absolute? Based on the question, the senses and the knowledge obtained by reason have emerged with the suspicion of testimony. This study is a description of how our thinker survived doubt and how he got to the truth.

The content of the study consists of two parts. In the introduction section, the subject, purpose, importance, method, basic concepts and limitations of the study are explained. In the first chapter, the life and works of Ghazali and its place in Islamic thought are discussed. In the second part, the information philosophy of Ghazali: The knowledge about Ghazali, the basic sources of knowledge in Ghazali's thought, the means of obtaining knowledge, the use of doubt as a method and the value of knowledge as the method of Ghazali are examined in sub-headings.

As a result, Ghazali has brought a different dimension to the process of accessing knowledge and pioneered thinkers coming after him. The aim is to find a sound and reliable method for the knowledge and to set limits for the knowledge. He based his belief in thought and belief on reliable and accurate knowledge .

Key Words: Ghazali, Knowledge, Sceptisizm, Sense, Intelligence, Heart, Soul

İÇİNDEKİLER

KABUL ONAY SAYFASI	iii
ONUR SÖZÜ.....	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu	1
2. Araştırmanın Amacı.....	1
3. Araştırmanın Önemi	2
4. Araştırmanın Yöntemi	3
5. Araştırmanın Temel Kavramları.....	3
6. Araştırmanın Sınırlılıkları.....	4

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZALİ'NİN HAYATI VE İSLAM DÜŞÜNCESİNDEKİ YERİ

1.1. HAYATI VE ESERLERİ.....	5
1.1.1. Hayatı	5
1.1.2. Eserleri	8
1.2. GAZALİ'NİN İSLAM DÜŞÜNCESİNDEKİ YERİ.....	10
1.2.1. Kelâm İlmi	11
1.2.2. Felsefî İlmi	12
1.2.3. Bâtınîlik Eleştirisi	13
1.2.4. Tasavvufî Görüşleri	15
1.2.5. Fıkâhî Görüşleri	16
1.3. GAZALİ DÜŞÜNCESİNİN TEMEL KAYNAKLARI	18
1.3.1. Kur'an ve Hadis.....	18
1.3.2. Tefsir ve Kelam.....	23
1.3.3. Felsefe ve Sufî Kaynaklar	28

İKİNCİ BÖLÜM
GAZALİ’NİN BİLGİ FELSEFESİ

2.1. BİLGİ	39
2.1.1. Gazali’de Bilgi	44
2.1.2. Bilgi Türleri	45
2.1.2.1. Zâhiri Bilgi.....	46
2.1.2.2. Bâtınî Bilgi	47
2.1.2.3. Tasavvufi Bilgi.....	48
2.1.2.4. Felsefi Bilgi	48
2.2. BİLGİ ELDE ETME VASITALARI	49
2.2.1. Duyular.....	54
2.2.2. Akıl	59
2.2.3. Tecrübe ve Sezgi	66
2.2.4. Rüya	74
2.2.5. Kalp Gözü.....	77
2.3. GAZALİ’NİN SİSTEMSEL ŞÜPHECİLİĞİ	79
2.4. BİLGİNİN DEĞERİ	82
2.4.1. Duyu Bilgisinin Değeri.....	86
2.4.2. Tecrübi Bilginin Değeri	88
2.4.3. Akli Bilginin Değeri	91
2.4.4. Kalbi Bilginin Değeri	93
2.4.5. Bilginin Ahlâki Değeri	94
SONUÇ	96
KAYNAKÇA	99

GİRİŞ

Bilgi, insanoğlunun hayatını devam ettirebilmesi için ihtiyaç duyduğu önemli unsurlardan bir tanesidir. İnsan doğumundan yaşamının sonuna kadar her zaman bilgiye ihtiyaç duymuştur. Bilginin tarihi insanlık tarihi ile aynıdır denilebilir. Öyleyse insan yaşamı boyunca her zaman bilgi edinme çabası ve öğrenme azmi içinde olacaktır.

İnsanoğlu yaşamı süresince kurallarını kendisi de koysa, doğanın kurallarını da benimsemiş olsa bilgiyle olan ilişkisi değişmeyecek, problemlerini, bilgisi ölçüsünde çözerek hayatını kolaylaştıracaktır.

1. Araştırmanın Konusu

Bilgi problemi geçmişten günümüze Batı dünyasında olduğu gibi İslam dünyasında da önemli bir yer teşkil etmiştir. Günümüze kadar önemli ekoller tarafından ele alınan bilgi meselesi Gazali'nin de ele aldığı de derinlemesine ilgilendiği bir konudur. Biz de bu düşünceden hareketle çalışmamızda, Gazali'nin "bilgi felsefesini" çeşitli boyutlarıyla ele alıp, genel bir değerlendirme çabası içinde olacağız.

Çalışmamız giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı, önemi, yöntemi, kullanılan temel kavramlar ve çalışmanın sınırlılıklarını ele alacağız. Birinci bölümde Gazali'nin hayatı, eserleri ve İslam düşüncesindeki yeri üzerinde duracağız. İkinci bölümde ise Gazali'nin bilgi felsefesini derinlemesine, Gazali'de bilgi, bilgi türleri, bilgi kaynakları, Gazali'nin şüpheyi kullanışı ve bilginin değeri problemini genel hatlarıyla inceleyip açıklayacağız.

Sonuç bölümünde ise çalışma boyunca genel anlamda edindiğimiz analizleri birleştirip bir sentez oluşturacağız.

2. Araştırmanın Amacı

Gazali'nin eserlerinde ve düşünsel dünyasında mutlak bir bütünlük anlayışı vardır. Kendinden önceki birikimleri çok iyi analiz etmiş eleştirel bir bakış açısıyla onları tahlil etmiş ve bu anlayışla onları sistemleştirip kendi anlayışını oluşturmuştur. Bu sebeple

onun hayatı, eserleri, ortaya koyduğu yöntem günümüz insanı için iyi bir model olacağı düşüncesindeyiz.

Gazali, hayatının büyük bölümünü hakikati arayış süreci üzerine temellendirmiştir. Bu süreçte oluşturduğu düşünce sisteminin temeline de bilgiyi yerleştirdiğini eserlerinde anlamaktayız. O düşünce tarihinde fikri yapısına dair eser bırakmış az sayıdaki düşünürlerden biridir. Otobiyografi niteliğindeki El-munkız-u Min'ed-dalal adlı eseri yaşam öyküsünden çok fikri yapısını yansıtmaktadır. Başta bu ve diğer önemli eserlerinde bilgiye yüklediği anlam neticesinde bize onun düşünce kimliğinin bilgi anlayışında aranması gerektiğini göstermektedir.

Gazali'nin bilgi problemine getirdiği yeni yaklaşımlar, bilgi edinme vasıtaları, şüpheyi ve eleştiriyi yöntem olarak kullanışı gibi genel amaçların yanı sıra; kalp gözü, feyz anlayışı, keşf, nefis ... gibi kendine özgü kavramlarla bilgi felsefesini açıklaması bizi bu çalışmaya yönlendiren etken olmuştur. Gazali'nin bilgi anlayışı ile ilgili daha öncede çalışmalar yapılmış, ancak konunun bütüncül bir yöntemle ele alınmadığı ve yetersiz olduğu görüşüdeyiz. Biz tezimizde Gazali'nin şüpheyi başlayıp iman ile elde ettiği bilgiyi; süreç içerisinde yaşadığı krizleri ve kullandığı yöntemleri bütüncül bir anlayış ile ele alıp açıklamayı amaçladık.

Gazali'nin hakikate ulaşma serüvenini, onun bilgi felsefesiyle ilişkilendirerek anlatmaya çalıştığımız bu çalışma da daha önce yapılan çalışmaların üzerine bir şeyler ekleyerek Türk-İslam kültürünün geleceğine ışık tutacak mütevazı bir katkı amaçladık.

3. Araştırmanın Önemi

Gazali, İslam düşünce tarihinin radikal ve renkli simalarından birisidir. Özellikle onun doğru bilgiye ulaşmada gösterdiği hassasiyet en belirgin özelliklerindedir. İslam felsefe tarihinde önemli bir figür olması ve kelâm, mantık, tasavvuf, din, bilgi gibi konulardaki fikirleri geniş kitlelerce kabul görmüştür.

Gazali'nin bilgi problemine verdiği önem hususunda oluşturulan çalışmada, bilgi probleminden hareketle Gazali'den önce ve sonra bilgi problemine nasıl yaklaşıldığına dair teoriler ve tartışmalar da çalışmanın birer parçası olmuş; fıkıh, kelam ve tasavvuf ile beraber Antik Yunan'dan Orta Çağ Hristiyan felsefesine kadar Gazali'nin bilgi

problemine dair eserleri ve çalışmaları ayrıntılarıyla incelenmiş olup tüm kavramların kavramsal çerçeveleri ile felsefi ve tarihsel arka planları da incelenmiştir.

O düşünce sistemini oluştururken her görüş ve mezhepten faydalanmış, bir yandan bu ilimleri eleştirirken bir yandan da bu ilimlerin eksikliklerini gidererek bu ilimlerin gerekliliğinden bahsetmiştir. Onun bilgi elde etmede kullandığı yöntemi açığa çıkararak bu ünlü düşünürü biraz daha tanımış olacağız. Onun geçirmiş olduğu fikri ve manevi değişimleri onun eserlerinde de görmekteyiz. Onun hakikati arayış serüveninde gösterdiği yaklaşım genç beyinler için önemli bir kılavuz olacaktır.

İslam düşünce tarihinin önemli simalarından biri olarak tanınan Gazali'nin bilgi felsefesini oluştururken ortaya koyduğu yöntem ve kavramlar, hakikate ulaşma konusunda gösterdiği çaba böyle bir çalışmayı bizim için önemli kılmıştır.

4. Araştırmanın Yöntemi

Gazali'nin yaşamında geçirmiş olduğu fikri değişimler onun eserlerine de yansımıştır. Bu sebeple eserlerinde çelişkiler görülmektedir. Ancak onu yorumlayanların ortak görüşü son dönem eserlerinde düşünce yapısının daha net şekillendiğidir. Bu yüzden biz daha çok son dönem eserlerindeki bilgi ve yöntemini bütüncül ve eleştirel bir yöntemle yorumlamaya çalıştık

Başta düşünürümüzün otobiyografi niteliğindeki eseri el-Munkızu Mine'd Dalal (Dalaletten Hidayete), İhya'u Ulumi'd Din (Din İlimlerinin İyileştirilmesi) gibi önemli eserleri başta olmak üzere konumuzla ilgili olsun ya da olmasın ulaşabildiğimiz ölçüde, bir literatür taraması yaparak yola çıktık. Bunun yanı sıra Gazali ile ilgili yapılan çalışmaları da kapsayacak şekilde ikincil kaynaklara başvurduk. Bu verilere bireysel doğrultuda yorum yaparak bir bütünlük sağlayıp, değerlendirmeye çalıştık.

5. Araştırmanın Temel Kavramları

Bu araştırma da Gazali'nin bilgi felsefesinin temellerini oluşturan bilgi, felsefe, duyular, akıl, kalp, sezgi, nefis, feyz, kalp gözü gibi temel kavramlar kullanılmıştır. Gazali bilgi felsefesinde bilginin elde edilmesinde diğer düşünürlerden farklı olarak

şüphe metodunu kullanmıştır. Ayrıca kalbin yerine ruh, akıl, feyz gibi kavramlar kullanmıştır.

6. Araştırmanın Sınırlılıkları

Gazali'nin tüm söylemlerinde temel çıkış noktası din olmuştur. Hakikatteki asıl gayesi Allah'ı bilmektir. Hakikatleri anlaşılır bir dille insanlara anlatmak için birçok bilimle ilgilenmiştir. Onun filozof ya da din âlimi olarak çoklu sıfatla anılması düşüncelerini yorumlamayı zorlaştırmıştır.

Bilgi konusu felsefenin kapsamı oldukça geniş alanına girmektedir. Bu disiplin bilgiye dair birçok problemi konu almaktadır. Ayrıca bu çalışmadaki en büyük sınırlılık Gazali üzerine yapılan çalışmaların çokluğu ve günümüze kadar farklı amaç ve söylemlerle defalarca ele alınmış olmasıdır. Biz çalışmamızda bilgi, bilgi kaynakları, bilginin değeri, bilginin güvenilirliği ve geçerliliği ve şüpheyi birlikte ele alarak inceleyeceğiz. Çalışma alanımızı oldukça özele indirerek literatür taramada zaman kazandık.

Gazali'nin günümüze ulaşmayan birçok eseri bulunmaktadır. Bu durum Gazali üzerine ne kadar kapsamlı çalışma yapılırsa yapılsın birçok noktanın aydınlatılamayacağının göstergelerinden birisidir. Gazali, felsefesini oluştururken sürekli kendisini yenilemiştir ve bazı eserlerinde de kendini yanlışlamış, bazı düşüncelerini reddetmiş ve bunun temellendirmelerini yazmıştır. Böyle birçok örneğe rastlanılmaktadır.

Ayrıca Gazali'nin orijinal eserlerine ulaşma konusunda sınırlılık yaşanmaktadır. Biz bu sorunu aşmak için daha çok güncel çevrilerden ve ikincil kaynaklardan yararlandık.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZALİ'NİN HAYATI VE İSLAM DÜŞÜNCESİNDEKİ YERİ

1.1. HAYATI VE ESERLERİ

Gazali'nin hayatı ve eserleri, onun bilgi felsefesini anlayabilmek açısından büyük önem taşımaktadır. Gazali, yaşadığı dönemde İslam düşünce dünyasının merkezi sayılan yerlerde bulunmuş, tahsil görmüş ve eğitim vermiş bir âlim olarak karşımıza çıkar. Eserlerinde değindiği noktaları hayatında yaşayarak sınavan ve eserleriyle hayatı arasında karşılıklı bir etkileşim içerisine giren bir simadır.

1.1.1. Hayatı

İslam dünyasının yetiştirdiği önemli tefekkür, ilim ve düşünce insanlarından birisi olan Gazali, 1058 (Hicri 450) yılında Şimdiki İran sınırlarında bulunan Horasan bölgesinde, günümüzdeki adı Meşhed olan Tus kentine bağlı Taberan isimli kasabada dünyaya gelmiştir.(Şerif, 2000: 156) Gazali ismiyle ünlü olan âlimin tam ismi, Muhammed bin Muhammed bin Muhammed bin Ahmed et-Tusi Ebu Hâmid el-Gazâlî'dir.(Kaya, 2005: 337) İsminden de anlaşılacağı gibi Gazali'nin gerçek ismi Muhammed babasının ismi Ahmed'tir. İsmindeki 'et-Tusi' doğduğu kent olan Tus'u belirtmektedir. Gazali'nin isminde yer alan Ebu Hâmid (Hamid'in babası) unvanı Hamid adında bir oğlu olduğuna gönderme yapsa da yaşam öyküsüne yer veren kaynaklarda bir oğlunun olmadığı, ya da çok küçük yaşta hayatını kaybettiği fikri üzerinde durulmaktadır.

Kaynaklarda Gazali'nin isminin yazımı ve anlamı üzerine farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı kaynaklar, isminin, babasının yaptığı ip eğirme işinin Arapça'daki karşılığı olan Gazal kelimesinden geldiğini öne sürerek Gazzali yazımının doğru olduğunu belirtirken diğer bazı kaynaklar ise doğduğu köyün adı olan Gazal'a atıf yaparak, adının "Gazali" şeklinde yazmanın doğru olacağını belirtmektedir. İki iddia da birçok güvenilir kaynakta yer bulmasına karşın Gazali'nin amcasının da Büyük Gazali adıyla tanınan bir ilim ehli olması nedeniyle Gazali'nin ismini babasının mesleğiyle

ilişkilendirmenin doğru olmadığı görüşü daha baskın olup, Gazali yazımının doğru olacağı anlaşılmaktadır. (Watt, 1968: 106)

Gazali'nin babası ile ilgili kaynaklarda yün eğirme işiyle uğraşan ve geçimini bu işten sağlayan, Muhammed isimli dindar ve yoksul bir insan olarak bahsedilmektedir. Babasının ilim ehli olmamasına rağmen ilme büyük bir saygı duyduğu ve ilim insanları ile ilişkileri olduğu belirtilmektedir.(Bilmen, 1960: 265) Bu nedenle babası Muhammed, Gazali ve kardeşi Ahmed'in okuyup ilim ehli olmaları için onları sufi bir kişi olan Yusuf Nessac'a emanet etmiştir.(Çubukçu, 1964: 60) Çok küçük yaşta babasını kaybeden Gazali, Yusuf Nessac tarafından bir süre tahsiline devam ettirildikten sonra kardeşi ile birlikte medreseye kaydedilmiştir. (Orman, 1986: 31)

Gazali'nin tahsil ve ilim süreci küçük yaşlarda başlayan ve hayatının sonuna kadar devam eden bir yolculuğa benzetilmektedir. Tahsil hayatına doğduğu Tus kentinde başlayan Gazali burada Ar-Razkani adında bir âlimden fıkıh dersleri ve Ebu Ali el-Farmadi'den ise tasavvuf dersleri almıştır. (Es-Subki, 1906: 102) Daha sonra Tus'tan ayrılarak Curcan'a gidip Ebu'l-Kasım El-ismaîli'den dersler aldı. Memleketi Tus'a dönüp daha sonra da buradan Nişabur'a gidip İmamü'l Haremeyn el-Cüveynî'nin öğrencilerinden birisi olan Gazali, uzun süre tahsil gördüğü Cüveynî'den çok etkilemiş ve kendisi de onu etkileyebilmiştir. Cüveynî'den başta fıkıh olmak üzere hadis, kelim, mantık, cedel, mezhep ve gramer dersleri alan Gazali, parlak zekâsı ve derin bilgisi ile hocasının dikkatini çekmiştir. Cüveynî tarafından "Gazali derin bir denizdir"(Çağrıçı, 1996:496) sözleriyle iltifat gören Gazali, hocasının ölümüne kadar onun yanında tahsil görmeye devam etmiştir.

Cüveynî'nin vefat etmesinin ardından 1085 yılında (Hicri 478) Bağdat'a giden Gazali, burada dönemin bilge veziri Nizam'ül-Mülk ile tanışmış ve ilim şahsiyetlerinin katıldığı bir yarışmada birinci olarak vezirin saygı ve ilgisini kazanmıştır. (Çubukçu, 1964: 61) Daha sonra kendisine Nizam'ül-Mülk tarafından Bağdat'taki Nizamiye Medresesinde 1091 yılında (Hicri 484) Müderrislik görevi verilmiştir. Bağdat Nizamiye Medresesindeki üstün başarıları tarafından kendisine ömrü boyunca taşıyacağı "Zeynü'd-Din" yani dinin süsü unvanı verilmiştir.(Boer, 2001: 188) Bağdat'ta bulunduğu sürece hem 300 civarında öğrenciye ilim alanında dersler verip hem de siyaset alanında çalışmalar yürüten Gazali, dönemin sultanı Melikşah ile halife

arasında elçilik yapacak kadar etkin bir konumda bulunmaktadır. (Çubukçu, 1964: 62) Ancak bütün bu mevki ve makamlar Gazali'nin iç dünyasında bir çatışmayı da gün be gün körüklemiştir. Ders vermesindeki temel gayenin Allah rızası değil mevki ve makam olduğunu farkedenden Gazali, kendisini uçurumun kenarında görmüş ve bu durumdan kurtulmak ile devam ettirmek arasındaki gerilimle gittikçe sessizleşmiş ve en sonunda konuşamaz hale gelmiştir. Bu durumu, “Bir müddet sonra dilimdeki bu tutukluk sebebiyle kalbime acı bir keder çörekledi. Bu kederin tesiri ile yediklerimi hazmedemez oldum. Yemekten, içmekten kesildim. Ne bir yudum su boğazımdan geçiyor ne de bir lokma yemek yiyebiliyordum”(Gazali, 1984: 20) sözleri ile açıklayan Gazali, bu durumdan kurtuluşu Bağdat'ta elde ettiği mevki, makamı ve ailesinin geçimine yetecek kadar parayı geride bırakarak Bağdat'tan ayrılmakta görmüştür. 1095 (Hicri 488) yılında içine düştüğü bir buhran ve şüphe krizi neticesinde Bağdat'ı terk edip Şam'a giderek burada iki yıl kadar inzivaya ve iç sorgulama sürecine girmiştir. (Orman, 1986: 40)

Şam'da sessizlik ve muhasebe içerisinde geçirdiği iki yılın ardından Kudüs'e giderek Kubbetu's-Sahra'yı ve Hazreti İbrahim'in mezarını ziyaret etmiştir. Birçok kaynakta Gazali'nin Hazreti İbrahim'in mezarı başında şu hususları içeren bir yemin ettiği rivayet edilmektedir (Çubukçu, 1964: 62):

1. Sultanların yanına gitmemek,
2. Münazara yapmamak ve taassup göstermemek,
3. Sultanlardan maddi yardım almamak.

Kudüs seyahatinin ardından buradan Mekke'ye ve Medine'ye giderek Hac vazifesini tamamlayan Gazali, Bağdat'a dönerek bir süre burada bulunup daha sonra memleketi Tus'a dönmüştür.(Orman, 1986: 41) Tus'a dönmesiyle birlikte yaklaşık on yıllık bir uzlet yaşamına başlayan Gazali, evinin yakınına yaptırdığı bir tekke ve medresede topladığı öğrencilerin tahsili ile özel olarak ilgilenmeye devam etmiştir. En önemli eserlerinden birisi olan İhyâu Ulûmi'd-Din'i bu süreçte neşretmiştir. (Çağrıçı, 1986: 492)

Nizam'ül-Mülk'ün ölümünden sonra yerine gelen vezir Fahr al-Mülk'ün önce ısrarı daha sonra da kesin emriyle tekrar tedris hayatına çağrılan Gazali, çevresindeki

ilim ehli dostlarına da danıştıktan sonra 1105(Hicri 499) yılında Nişabur'daki Nizamiye Medresesi'nde ders vermeye başladı. Gazali, bu görevi kabul etmesinde Allah'ın her asrın başında, dinini ihya edecek bir müceddid göndereceği düşüncesi ve aynı doğrultuda gördüğü rüyaların etkili olduğunu belirtmektedir. (Gazali, 1984: 173)

İslam kaynaklarında Gazali'nin bu ikinci tedris döneminin eskisi kadar verimli geçmediği ve sağlığının kötüleşmesinin de etkisiyle bu görevden uzaklaştığı konusu üzerinde bir uzlaşma vardır. (Çağrıçı, 1986: 493) Gazali, kısa bir süre sonra Nizamiye Medresesi'ndeki görevini bırakarak tekrar memleketi Tus'a dönmüş ve hayatının son dönemini burada tasavvuf içerisinde geçirerek 1111 (Hicri 505) yılında vefat etmiştir. (Es-Subki, 1906: 105)

1.1.2. Eserleri

Yaşadığı dönemde İslam medeniyetinin en önemli merkezlerinde bulunan ve hem İslam ilmini, hem de diğer felsefe ve ilimleri tahsil eden Gazali, kendi döneminde ve daha sonraki dönemlerde en çok başvurulan âlimlerden birisi haline gelmiştir. Gazali'nin hayatı üzerine ihtilafli kaynakların bulunması ve kendisine ait olmayan eserlerin de Gazali'ye mal edilmesi eserleri konusunda net bir bilgiye ulaşmayı olanaksızlaştırmaktadır. Gazali'nin ilmi kişiliğinde herkesin üzerinde ortak karara vardığı hususlar, âlimin hayret verici nitelikteki gelişkin zekâsı, geniş bilgi birikimi, ilgilendiği alanların çeşitliliği ve İslam yazınında yaptığı büyük etkidir. Öncelikle Gazali'nin birçok farklı alanda eserler vermesi onun ansiklopedik bir ilmi kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir. Kelam başta olmak üzere felsefe, ahlak, mantık gibi eserlerde eserler vermiştir. Özellikle kelam ilminde engin bilgisi ve keskin zekâsı ile ortaya koyduğu eserlerle döneminde ve daha sonraki dönemlerde İslam ilminde referans olarak gösterilmiş ve Hucetü'l İslam unvanını almıştır. (Boer, 2001: 189)

Gazali, batı biliminin önde gelen düşünce ekollerini ve şahsiyetlerini yakından takip ederek, bu ekol ve şahsiyetlerin bilgilerini eleştirel bir süzgeçten geçirirken, İslam düşüncesindeki bilgileri de mantık ve felsefe ile birleştiriyordu. Çok yönlü bir ilmi kişiliğe sahip olması onun düşünce evrenini anlamayı zorlaştırsa da eserlerinin iyi analiz edilmesi ile alimin ilmi kişiliği daha iyi anlaşılabilir. Gazali'nin düşünsel yetkinliği ve etkisi sınırları ve içinde bulunduğu dönemi aşarak çok uzun yıllar sonra bile farklı coğrafyalardaki filozofları ve ilim ehlini etkileyebilmiştir. Gazali'nin hayatı

ve eserleri üzerine araştırmalar yapan Watt, Gazali'yi 'Hazreti Muhammed'den sonra en büyük müslümanlardan'(Watt, 2003: 12) diye tanımlayarak bir anlamda onun İslam felsefesindeki büyük etkisini açıklamaya çalışmaktadır.

Gazali'nin hayatını araştırırken başvurduğumuz en önemli kaynak oto-biyografik eseri niteliğindeki el-Münkız-u Min'ed-dalal'dır. Bu eser Gazali'nin hem hayat hikayesini ele alırken hem de düşünce yapısının nasıl şekillendiğine ışık tutmaktadır. Düşünürümüzün kelam alanında getirdiği en önemli yeniliklerden birisi 'el İktisad fi'l itikad' isimli eserinde kelama Aristo mantığı ve felsefeyi eklemesi olmuştur.(Türker, 1956: 27) Bu eserde Gazali'nin kelama felsefi açıdan yaklaşması ile birlikte kelam ilminde çok köklü bir değişim meydana gelmiş ve kelamcılar, diğer büyük ilim ehli İbn Haldun tarafından Gazali'den önceki kelamcılar olarak 'mütekaddim kelamcılar' ve Gazali'den sonraki kelamcılar olarak 'müteahhir kelamcılar' şeklinde ikiye ayrılmışlardır.(Evkuran, 2005: 24) Gazali'nin felsefe yaklaşımı ayrıca kendisinden sonraki İslam düşünürü ve kelamcılarını derinden etkilemiş ve felsefi düşünce şekli, İslam düşününde önemli bir yer tutmaya başlamıştır.

İslam felsefesinde metafizikçileri sistematik ve metodolojik olarak ilk eleştiren düşünür de Gazali olmuştur. (Bayrakdar, 1988: 171) Gazali'nin felsefecilerin ilahiyat ve metafizik konularındaki düşüncelerini eleştirdiği 'Tehafütü'l Felasife' İslam felsefesindeki ilk eleştiri eser olma özelliği taşımaktadır. Bu eserden sonra İslam felsefesinde Tehafüt ismiyle anılan bir eleştiri ve tenkit geleneği oluşmuştur. (Cündioğlu, 2004: 78)

Gazali'nin farklı alanlarda çok sayıda eseri bulunmaktadır. Bu eserlerin sayısını saptamak kadar zor olan diğer bir husus da eserleri kategorize etmektir. Gazali'nin eserlerini ulema ve ilim ehline yönelik entelektüel seviyesi yüksek eserler ve halka yönelik eserler olarak kategorize etmek mümkün olduğu gibi, kelam alanında, felsefe alanında ve mantık alanında olan eserler olarak da ayrıştırmak mümkündür. Bu kategorizasyonlar çerçevesinde ele alırsak, Mekasid'l Felasife, Tehafütü'l Felasife, Miyar'l İlim ve Mihekk'n Nazar gibi eserleri ilim ehline ve aydınlara yönelik eserleri olarak sayılabilecekken, İlcamü'l Avam, Eyyhe'l Veled ve Minhac'l Arifin gibi eserleri ise halka yönelik eserler olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca Gazali'nin İslam hukuku alanında El-Mustasfa, el-Menhul, el-Basit, el-Veciz ve el- Vasit, kelam alanında

Mikekkü'n Nazar, Miyarü'l İlim mantık, el-İktisad, İlcamü'l Avam, Faysalü't Tefrika, Fedaihü'l Batniyye, felsefe alanında Makasidü'l Felasife ve Tehafütü'l Felasife,ahlak alanında İhyau Ulumi'd Din, Kimya-ı Saadet gibi eserleri başlıca eserleri olarak öne çıkmaktadır. (Bolay, 1980: 402)

1.2. GAZALİ'NİN İSLAM DÜŞÜNCESİNDEKİ YERİ

İslam düşüncesinde emsalsiz bir yere sahip olan Ebu Hamid el-Gazali, “İmam” “hüccetül İslâm” (İslâm'ın Delili), “Zeynü'd-din” (Dinin Süsü), “Müceddid” (Dinin Yenileyicisi) gibi sıfatların dışında “İkinci Şafi” ve “İslam Tarihinin Beşinci Müceddidi” gibi sıfatlarla anılmıştır. (Vural, 1998: 2) Kendisine atfedilen bu sıfatlar bile Gazali'nin İslam düşüncesindeki yerini en iyi şekilde özetlemektedir.

Montgomery Watt, “Müslüman Aydın” ismiyle Türkçe'ye Hanifi Özcan tarafından çevrilen kitabının önsözünde peygamberimizin hicretinden yaklaşık dört buçuk asır sonra yaşamış olan Gazali'yi, peygamberimizden sonra yaşamış en büyük Müslüman olarak nitelendirmiştir. (2003:1) Ölümünden dokuz asırdan fazla bir zaman geçmesine rağmen İslam dünyası ile ilgili araştırma yapan bütün ilim çevrelerinin odağı olmaya devam etmektedir.

Gazali'nin süregelen bu tesiri, şüphesiz yetiştirdiği talebelerin yanı sıra geride bıraktığı birçok eser vasıtasıyla. O kendisinde oluşan ahlâkî ve epistemolojik şüpheden kaçmamış, hakikati arayış sürecinde dini ilimlerin birçok sahasında eserler vermiştir. Onun eserleri birçok dile çevrilmiş olup, XV. yy'dan itibaren de Türkçe'ye çevrilmiştir. Gazali'nin Türklerin bulunduğu bölgelerde yaşaması ve Selçuklu sultanları ile birlikte olması Türk-İslâm düşüncesine etkisini de şüphesiz arttırmıştır. Onun günümüzdeki etkisini başta, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*'i ve *Kimyâ-i Saâdet*'i gibi birçok eserinin benimsenmesinde görmekteyiz. (Vural, 1998: 3)

Gazali yaşamı boyunca hakikatin bilgisine ulaşma yolları aramıştır. Hakikatin bilgisine ulaşmak amacıyla çeşitli ilimleri incelemeyi öncelmiştir. Bu inceleme sürecinde yararlandığı ilimlerin bazılarını onaylamış bazılarını ise tenkit etmiştir. Nihayetinde hakikatin bilgisine ulaşma yolunun tasavvuf olduğu sonucuna varmıştır. Gazali, hakikati arayanları dört grupta incelemiştir:

- 1- Kelamcılar
- 2- Filozoflar
- 3- Batıniler
- 4- Mutasavvıflar

Gazali'ye göre gerçek ancak bu dört gruptan birinde, bunların dışında olamaz. Eğer hakikat bunlar değil de bunların dışında ise hakikate ulaşma ümidi yok demektir. (Gazali, 2016: 15-16)

1.2.1. Kelâm İlmi

Gazali gençliğinden itibaren kelâm ilmi ile ilgilenmiştir. Bu alanda en çok yararlandığı şahıs, İmam-al-Haramine'dir. Bunun yanı sıra Eş'arî ve Bakillanî'nin eserlerini okumuş, ayrıca Mutezile, Cebriyye ve Müşebbihe gibi mezheplerin görüşlerini de öğrenip incelemiştir.

Gazali'nin kelâm ilmine getirdiği tanım ve ona verdiği önem eserlerinde farklılık göstermiştir. El-Munkız'da, "Ehl-i sünnet inancını muhafaza etmek ve bu inancı karıştırmak isteyen sapıklık ehline karşı koymak". (Gazali, 2016:17) Al-İktisad'da ise kelâmı, Allah'ın varlığına, sıfatlarına ve peygamberlerin doğruluğuna kanıt getiren ilim olarak açıklamaktadır.(Gazali, 1962: 8) Onun kelam ilmi ile ilgili diğer önemli eserleri şunlardır: İlcam al-Avam An İlmi al-Kelâm, Al-İktisad Fi'l İtikad, ar-Risale al-Kudsiyye, al-Muntabal Fi'l-Cedel, bunun dışında al-Mustasfa Min İlmi al-Usul'da, el Munkız'da, Kimya-i Saâdet'te ve ar-Risale al-Ledunniyye'de az da olsa kelâmdan bahsetmiştir. (Çubukçu, 1964: 62)

Gazali'ye göre kelâm ilminin delilleri Kur'an, Hadis, aklî ve mantıki delillerdir. Ona göre kelâm kültürlü insanların uğraşacakları bir alan, her insan aynı oranda bu ilimden faydalanamaz, hatta kültürsüz insanlar için faydalı olmayacağı inancındadır. Gazali'ye göre din bakımından insanlar dört gruba ayrılır:

- 1- Allah'a ve peygambere inanıp günlük rutin ibadetini gerçekleştiren kimse, bu kimselere kelâmı anlatmak doğru değil, çünkü bu insanlar şüpheye düşebilir
- 2- Sapık ve kâfir kimseler. Bunlara da kelâm ilmi öğretilmez, çünkü bunlar taklitçidirler ve zorlamayla ancak gerçeği kabul ederler.

- 3- Taklit yoluyla veya sağdan soldan duydukları ile hareket eden kimseler. Bunlar anlayışlı olurlar ancak şüpheye düşebilirler. Bunlar için ancak inandırıcı kelâmî ilimler verilmelidir.
- 4- Bir de sapık olan ancak zeki ve anlayışlı kimseler. Bunlar zekâlarından dolayı kendi düşüncelerinde hataya düşmüş olabilirler. Fakat bunlara gerçeği kabul ettirmek daha kolaydır bu kimselere kelâmî delillerden bahsedilebilir. (Gazali, 1962: 9-12)

Gazali, kelam ilmini *İhya*'da farz-ı kifaye olarak belirtmiş. Ancak *Faysal Tefrika*'da biraz ileri giderek bazı istisnalarla bu ilmin öğrenilmesini haram saymıştır. *Mustasfa* adlı eserinde ise kelam ilminden övgüyle söz etmiştir. Gazali'nin kelam ilmi hakkında farklı farklı görüşler sunması kendi şüphesi ve toplumsal hadiselerle sebep olmuş olabilir. (Gazali, 1962: 13)

1.2.2. Felsefî İlmi

Gazali zamanla kelam ilminde hakikate ulaşamayacağını anlayınca felsefeye yönelir. Ona göre bir ilim tüm yönleriyle bilinmedikçe ondaki eksiklikleri de fark etmek zordur. Çünkü aradığı hakikatin felsefede olup olmadığını ve felsefe ilminin ne gibi eksiklikleri olduğunu görebilmek için bu ilmi iyi derecede araştırıp öğrenmek gerektiğini düşündü. Bu sebeple Gazali felsefeyi derinlemesine öğrenme çabası içine girmiştir. Gazali, Felsefeyle uğraşanları Materyalist filozoflar, natüralist filozoflar ve ilahiyatçı filozoflar olarak gruplandırmıştır. Bu ilmin kısımlarını da matematik, mantık, doğa bilimleri, ilahiyat, siyasal bilimler ve ahlak olarak tasnif etmiştir. (Gazali, 2016: 21-22)

Bu ilimlerden filozofların yanılgısı genelde ilahiyat alanında olmuştur. Şöyleki Mantık ilminde kriter olarak gördükleri delilleri ilahiyat ilminde kullanamamışlardır. Bu sebeple ilahiyat alanında çok fazla görüş farklılıkları ortaya çıkmıştır. İbn-i Sina, Farabi, Kindi gibi yeni Platoncu felsefeyi benimseyen filozoflar felsefi-akli düşünceyle gerçeğe ulaşmanın mümkün olduğunu savunmuşlardır. Buna karşılık Gazali ise felsefi-akli düşüncenin bizi gerçeğe götüremeyeceğini ve bu durumun İslam esasına da ters düşeceğini ileri sürmüştür. Gazali filozofların düşüncelerini eleştirmeden önce felsefe üzerine uzun çalışmalar yapmış, felsefenin amaçlarını, felsefeye dair birçok düşünceyi

“felsefenin temel ilkeleri” adlı eserinde ele almıştır. O, karışık meselelerde aklın hakikate ulaşamayacağını yetersiz olduğunu söylemektedir. Buna karşın felsefe ile dinin uyumunu araştıran ibn-i Sina ve Farabi gibi İslam filozofları aklın delilleri ile ancak gerçeğe ulaşabilmenin mümkün olduğunu kabul etmişlerdir. Gazali bu düşünceye karşı çıkmıştır. İslam dünyasında Aristoteles felsefesinin temsilcileri olarak bilinen Meşşâileri Tehâfütü'l-Felâsife adlı eserinde ciddi olarak tenkit etmesiyle tanınır. Özellikle üç meselede bu filozofların Müslümanlara aykırı düşüncelerini belirtmiştir: (Gazali, 2016: 27)

1. Haşr'ın cismani değil ruhani olduğunu savunan filozoflar, ceza ve mükâfat görecek olan ruhlardır derler. Bu konuda ruhların ceza ve mükâfat göreceğini kabul eden Gazali, filozofların dirilişin bedenle gerçekleşmeyeceği söylemlerine karşı çıkararak onların dinin temel esaslarını inkâr ettiklerini iddia etmektedir.
2. “Allah'ın cüziyatı bilemeyeceği iddiası” Bu sözlerde Gazali'ye göre apaçık küfürdür. Aksine doğru olanın “ Ne göklerde ve ne de yerde zerre ağırlığında bir şey bile ondan gizli kalmaz” (Sebe', 34: 3) Ayetini delil göstererek, felâsifenin bu konuda hataya düştüklerini belirtir.
3. Evrenin ezelden beri var olduğunu ve varlığının öncesiz olduğunu söylemektedirler. Âlemin kıdemi meselesi.

Gazali, bu üç konuda filozofların küfre düştüklerini belirtir. (2016: 28)

1.2.3. Bâtınîlik Eleştirisi

Gazali, felsefeyi araştırıp eksikliklerini tespit etmiş, sonucunda gerekli eleştirilerini yaptıktan sonra bu ilminde gerçeğe ulaşmada yetersiz olduğunu ifade etmiştir. Aklın tek başına bütün isteklere cevap verecek güçte olmadığını ve zor meselelerde yetersiz kaldığını ileri sürmüştür. Gazali'nin yaşadığı dönemde Batını düşünce çok yaygındı. Bu düşünceye sahip kimseler her şeyin gerçeğini hak üzere bulunan bir imamdan öğrenmek gerektiğini söylüyorlardı. Bu görüş halk arasında da yayılmaya başlamıştı. Halife tarafından bu mezhebin mahiyetini araştırması için Gazali'ye bir emir gelir. Bu emir Gazali için bu mezhebin içeriğini araştırmak için teşvik edici olmuştur. Böylelikle Gazali Batınî düşüncenin kaynaklarını araştırmaya

koyulur, sadece bu ekolün geçmiş önderlerinin görüşleri değil aynı zamanda o çağın imamlarının rivayetlerini de derleyip kritiğini yapar, muhtemel sorulara gerekli cevapları verir. Gazali, bu mezhebin üzerine öyle derinlemesine, titiz çalışmalar gerçekleştirir ki hakikat âlimlerinden birisi şöyle der:

Bu yaptığın Bâtınilîğe hizmettir. Çünkü onlar kendilerini kuşatan şüpheler sebebiyle görüşlerini savunacak durumda değillerdi. Ama sizin onların görüş ve delillerini düzenlemeniz ve kritik etmeniz sayesinde artık düşüncelerini savunabilir hâle geldiler. (Gazali, 2016: 44-47)

Gazali, gelen itirazlara gerekli araştırmaları neticesinde uygun cevapları vermiş. Onların şüphelerini gayet açıkça ifade ettikten sonra sözlerinin ve görüşlerinin yanlışlığını da kesin delillerle ortaya koymuştur. Ona göre, batını düşünceni amacının, akli zayıf kimseleri öğretmene öğretilerine muhtaç olduklarını inandırmaktır. Gazali, batını düşüncenin bir dayanağının olmadığını, ileri sürdükleri görüşlerin de somut bir tarafı bulunmadığını ileri sürmüştür. Bu düşüncelere sahip insanların böyle etkili olmalarını cahil insanların ve bidatçi akımın sağladığı faydaya dayandırmıştır. Hakikati savunanların da bu düşünceye sahip olanlarla tartışma içinde olduğunu ve her sözlerini reddettiklerini ileri sürmüştür. (Gazali, 2016: 52-53)

Gazali, Batını düşüncenin tenkidindeki amacının, ilimleri iyi araştırmış kavramış birisinin bu mezhebin ileri sürdüğü gibi masum bir imama ihtiyaç duymayacağını göstermektir. Başlangıçta onların “masum bir imama ihtiyaç vardır” görüşlerini kabul ettiğini söyler. Ancak bu masum imamdan neler öğrendiniz diye sorduğunda kendisini gaybî bir imama yönlendirdiklerini belirtmektedir. Bu düşünce mensuplarının yaşamlarını kendisinden bir şey öğrenemeyecekleri gairteki bir imamı aramakla geçirmeleri ona göre çok mantıksızdır. Gazali bunları, kirlenmiş ellerini yıkamak için su bulamamaktan yorulan, ancak su bulduğunda da ellerini yıkamayan kimselere benzetmektedir. Onların içlerinde az sayıda da olsa bazı şeyler bildiğini iddia edenler vardır ki ancak onların da bildiği Aristo'nun da kendisini reddettiği Pisagor'dan kalma bilgilerdir. Gazali'ye göre batınilerin bu manasız bilgilerle yaşamları boyunca uğraşmaları çok mantıksızdır. O, bu düşüncenin sıg görüşünü şu örnekle açıklar: Birisi bir muallime ihtiyaç duyduğunun farkına varıp gelse, ‘ mualliminizin öğrettiklerini, anlattıklarını bize de anlatın, biz de faydalanalım’ dese, onlar: ‘Mademki bir muallime ihtiyacın olduğunu anladın, onu kendin bulmalısın, bizim amacımız bunun farkına

varmandı.’ Zira onlar bundan ötesine gidemezler, çünkü en küçük bir bilinmeyi bile açıklayamazlar, çünkü rezil olacaklarını anlarlar. Hatta onlar bu sorulara cevap vermekten acizdirler. (Gazali, 2016: 54)

1.2.4. Tasavvufî Görüşleri

Gazali, tasavvuf ve tasavvufî hayat etrafında oluşan tereddütleri ortadan kaldırarak bu harekete meşruiyet kazandıran, bu şekilde tasavvufun ilerlemesine ve yaygınlaşmasında etkili olan bir mutasavvıf-düşünürdür. O yoğun tasavvufî faaliyetlerin yaşandığı dönemde yaşamıştır. Gazali bâtın ile zâhiri şeriatla gerçeği bağdaştıran bir İslami düşünür olarak kabul edilir. Zâhirî ve şer’î alanda geniş bir bilgiye sahip olmasının yanında müfrit tasavvufî görüşleri eleştirmesi, zâhir ulemâsının da ona saygı duymasına ve kendisini eleştiren bazı âlimlerin itirazlarının etkisiz kalmasına sebep olmuştur. (Uludağ, 1996: 515-518)

Onun tasavvufa yönelik zamanı sebebi kadar önemlidir. Elli yaşlarında iken yazdığı el-Münkız mine’-d-đalâl’de önce kelâm, ardından felsefe ve batını bir yolla hakikate ulaşmaya çabaladığını, fakat hedefine ulaşamadığını, daha sonra tasavvufa yöneldiğini ve aradığı hakikati burada bulduğunu açıkça ifade eder. Bu eserde, tasavvufa yöneldikten ve fiilen sūfiyâne bir hayat yaşamaya başladıktan sonra inzivaya çekilerek on yıldan fazla bir süre kalbini arındırmayla meşgul olduğunu söyler. Bu husus dikkate alınarak Gazali’nin kırk yaşlarında tasavvufa yöneldiği ve hayatının sonuna kadar, aradığı hakikati burada bulduğuna inanarak yaşadığı söylenebilir. Bununla beraber onun tasavvufu tanıması ve ona yönelmesi küçük yaşlarda başlamıştır. Gazali’nin tasavvuf ile erken yaşlarda tanışmış olması kelâm, fıkıh ve felsefeyle ilgili konuları incelemesine ve hakikati buralarda aramasına engel olmamıştır. Kırk yaşına kadar çeşitli ilimlerde derinleşmiş ve pek çok fırka hakkında önemli araştırmalar yapmış, fakat bu alanların kendisini tatmin etmediğini ve aradığı gerçeği bulamadığını anlayınca tasavvufu daha derinden incelemeye başlamıştır. (Uludağ, 1996: 517)

Bütün çabasını tasavvufu İslam âleminin gözünde meşru hale getirmek ve onu yüceltmek için kullanmış olan Gazali, bu meselede büyük oranda amacına ulaşmıştır. Ondaki kısa bir süre önce aynı bölgede yaşayan Abdülkerîm el-Kuşeyrî, ünlü er-Risâle’sinde sūfilîğin yok olmak üzere olduğundan yakınıp, halkı gerçek sūfilîğe,

sûfleri de şeriatın hükümlerine uymaya çağırır ve bu yolla tasavvufu şeriata yaklaştırmak için çabalarken, Gazali tasavvufî fikirlerin ve hayatın İslâm'a uygun olduğunu gösterme çabasına girmiş, yaptığı yorumlarla şeriatın tasavvufa bakışını değiştirmiştir. Ondan sonra tasavvuf Ehl-i sünnet muhitinde kendisine sağlam bir zemin bulmuş, bu alanda emin bir şekilde ilerlemiş ve güçlenmiştir. (Uludağ, 1996: 518)

Gazali'ye göre tasavvuf, kalple ilgilidir. Kişi Allah'a layık olmak ve saadete ulaşmak istiyorsa kalbi temiz olmalıdır. Bu sebeple tasavvuf ilminde kalbin keşfi çok önemli yer tutmaktadır. Dünya insan için geçici bir yerdir. O nedenle dünya işlerine kendini kaptırmak anlamsızdır. İnsan kendisini ahiret hayatına hazırlamalı, duyguların meşguliyetinden kurtulup, kemâle ermek için çaba sarf etmelidir. Dünyevi şeylere dalan kişi, şüphesiz ziyandadır. İnsan kalbinde keşfettiği nurun peşinde koşmalıdır. Gazali hakikatin yolunun tasavvuftan geçtiğini şu sözleriyle ifade ediyor:

Kesin olarak Şunu anladım: Mutasavvıflar, yüce Allah'ın yolunu tutmuş kimselerin ta kendileridir. Onların tavırları en güzel tavır ve yolları en doğru yoldur. Ahlakları da en güzel ahlaklardır. Bütün akıllıların aklı, bütün bilgelerin bilgeliği ve dinin sırlarına vakıf olan bütün âlimlerin ilmi bir araya gelerek mutasavvıfların ahlak ve yaşantılarının bir kısmını değiştirip daha iyi hale getirmek isteseler bunu asla başaramazlar. Çünkü onların görünen ve görünmeyen bütün hal ve hareketleri peygamberlik kandilinin ışığından beslenmektedir. Yeryüzünde, aydınlanmak için peygamberlik ışığından daha ileri bir ışık yoktur! (Gazali, 2016: 70)

Gazali bir sûfî gibi hayatını sürdürmüş ve tasavvufî ilâhî hakikate (mârifetullah) ulaşmak için çile çekmekle beraber zâhirî ilimlerin, özellikle kelâmî fıkıhın nisbî bir değeri bulunduğunu ifade etmiş, fakat vaktini ve eserlerini büyük oranda tasavvufa ayırmıştır. En meşhur eseri İhyâ' çilelerle dolu bir uzlet hayatının ürünüdür. İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn İslâm'ın tasavvuf alanına uygun yorumlanmasına dayanır. Bu eseri sayesinde sadece tasavvufçuları değil ulemayı da etkilemiştir. İbnü'l-Arabî'ye göre Gazali bir kutubdur. İmam Yâfî, "Hz. Muhammed'den sonra peygamber gelmesi câiz olsaydı bu şüphesiz Gazali olurdu" der. (Uludağ, 1996: 518)

1.2.5. Fıkıhî Görüşleri

Gazali, fıkıh ilminde önemli çalışmalar yapmış olsa da kelâm, felsefe ve tasavvuf alanlarındaki etkinliği kadar dikkat çekmemiştir. Fıkıh alanındaki fikri düşüncesi daha çok fıkıh dışı disiplinlerde yoğunlaşması, bu emeğini de bu alanlarda değerlendirmeyi

mümkün kılmıştır. Özellikle devlet yönetimi hakkındaki araştırmaları ve fikirleri kamu hukuku perspektifinde değil siyaset ve ahlak bilimi açısından ele alınmıştır.

Gazali'nin yaşadığı V.(IX.) yy, bir taraftan İslam hukukunda içtihatlarla dayalı çözümlerden uzaklaşıldığı bir dönem olma özelliği taşıırken diğer taraftan da fikhî hükümler alanında zengin birikimin ve felsefi metodolojik esasların geliştirilip kaleme alındığı dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Gazali, mezhebin kaynaklarından yer alan zayıf ve yanlış nakilleri ayıklayıp tercihe uygun görüşleri de öne çıkarmaya yöneltmiş olmanın yanında onun eserlerinin Şâfiî fıkıh literatürü üzerinde ciddi etkisinin olduğu inkâr edilemez. Gazali, Şâfiî mezhebi tasniflerine göre müctehid tabakaları içinde yer almaz. Fakat gerek kendisinin fikhî izahları gerekse birçok Şâfiî mezhebi müellifinin değerlendirmesi onu mezhebin ilke ve metotlarına bağlı bir müctehid olduğu sonucuna bizi götürmüştür. (Dönmez, 1996:511-515)

Gazali, hayatının son dönemlerinde fıkıh usulü alanında yazdığı El-Mustasfa adlı eserinde ictihadi görüşlerinin ve değerlendirmelerinin hâkim olduğu görülmektedir. Bu eserde yaptığı sırf naklî, aklî ve naklî ile aklın birleştiği üçlü tasnifinde fıkıha üçüncü grupta yer verirken en şerefli ilimlerinde naklî ve aklın birleştiği gruba giren ilimler olduğunu belirtir. Fıkıhın değerli biri ilim olduğunu herkesin kabul ettiğini belirttikten sonra fûrû-i fıkıhın usul ilmine göre dal mertebesinde olduğunu söyleyen Gazali, kök ile ilgili önemli derecede hazırlık yapmadan dalın gerçeğini kavramanın mümkün olmayacağına dikkat çekmiştir. (Dönmez, 1996:511-515)

Gazali, fıkıh ile ilgili, “mükelleflerin filleri hakkında sâbit şer‘î hükümler” şeklinde tanımlarken usûl-i fıkıh için ise “bu hükümlerin delilleriyle bu delillerin hükümlere delâlet şekillerini toplu biçimde tanımaktan ibaret olduğunu bildirir. Fıkıh çerçevesindeki ilimlerden ilm-i hilâfın da hükümlerin ispatlarını ve delâlet şekillerini kapsadığına işaret eden müellif, fakat bu ilimde fikhî meselelerin ayrı ayrı incelendiğine dikkat çeker. Gazali'ye göre fıkıh usulü konuları dört gruba ayrılabilir. Bunlardan ilki “semere” olarak adlandırılır. Fıkıhî faaliyetin ürünü hüküm teorisi bu bölümde ele alınır. İkinci bölüm “müsmir” adını taşır. Bu bölümde ise İslam fıkıhının kaynakları incelenir. Üçüncü bölüm, “Keyfiyyetü istismâri ahkâm”, hüküm çıkarma grubudur. Dördüncü bölüm müctehidi açıklamak üzere “müstesmir” ictihatlar ve taklit konularını işler.(Dönmez, 1996:513)

1.3. GAZALİ DÜŞÜNCESİNİN TEMEL KAYNAKLARI

Gazali'nin bilgi felsefesine dayanak oluşturan kaynaklar öncelikle Kur'an, hadis, tefsir, felsefe ve tasavvufi kaynaklardır. Gazali bilgiyi elde etme vasıtaları olarak da beş duyu, akıl, kalp, rüya, tecrübe ve sezgiyi ele almaktadır. Bu kaynaklara şüphe ile yaklaşan Gazali, şüpheyi bilgiye ulaşmada yöntem olarak kullanmıştır. Ancak ilahi bilgiye dayanan Kuran'ı asli ve şüphe götürmez kaynak olarak görmektedir.

1.3.1. Kur'an ve Hadis

Gazali'nin bilgi felsefesinde Kur'an ve hadisin çok önemli bir yeri vardır. Gazali, bütün eserlerinde geniş yorumlamalarını her zaman Kur'an'dan ayetlerle ve hadislerle temellendirip açıklamıştır. Gazali öncelikle Allah'ı bilen ve âlim olarak tanımlayarak onun bilgisinin mutlaklığına ve güvenilirliğine vurgu yapmıştır. Allah'ın gören, duyan ve bilen özelliklerine vurgu yapan Gazali, Allah'ın âlim olduğuna ilişkin akli delilini âlemin yaratılışına dayandırmakta ve var olanların mükemmel düzeninden hareketle Allah'ın âlim olması gerektiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla Gazali, Allah'ın ilmine, yaratması ile delil getirmektedir.(Gazali, 2004: 277) Gazali, bu bağlamda kâtip örneğini vermektedir. Bu örneğe göre, üstün sanat yeteneğiyle bir kâtibin yazdığı hatları gören bir kimsenin, o hattı yazan kâtibin yazı sanatını bildiği konusunda şüpheye düşmesi düşünülemez. Bu örnek de göstermektedir ki Allah, kendi zatını ve zatı dışındaki varlıkları hakkıyla bilmektedir. (Gazali, 2005: 65)

Allah'ın âlim olduğu ve her şeyi bildiği bilgisinden yol çıkan Gazali'ye göre Allah'ın dünyaya ve insanlara bahsettiği ilahi özellikli bilgi iki kısma ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi ilham ve kalben doğan üfleme, hiçbir gayret, çalışma ve araştırma olmaksızın kalbe doğan bilgi iken, ikincisi vahiy, insanın nasıl ve nereden geldiğini bilmediği ve geliş vasıtası hakkında bilgi ihtiva eden bilgidir. İlham ve kalbe üflemeyle dair bilgi velilere ve seçkin kimselere ait iken, vahye dayalı bilgi ise, peygamberlere ait olan bilgidir. (Aslan, 2000: 77) Peygamber, vahyi bilgiyi kalbine dolduran meleği görür. Bunların dışında olanlar yani âlimler ve seçkin kimseler, akıl yürütme ve zihni çalışma ile bilgilerini elde ederler. Halbuki peygamberlere ve velilere gelen keşf ve göğüslerini genişleten nur, ne tahsil ile ne zihni çalışmayla ne de kitaplar yazmak suretiyle vaki olmuştur. (Aslan, 2000: 79) Buradan da anlaşılmaktadır ki Gazali ilahi özelliğe sahip

bilgiye oldukça önem vermektedir. Gazali'nin bilgi felsefesinde ve kuşkuculuğunda öncelikle duyu organlarına daha sonra da akla bilgi kaynağı olarak şüphe ile yaklaşması, ilahi bilginin mutlaklığını ve güvenilirliğini onun için oldukça önemli kılmıştır. Gazali bu bilgiyi yaralı ve hastalıklı kalp olarak nitelediği kuşku dolu düşünce evrenine şifa olarak nitelendirmektedir. (Gazali, 2004: 270) Dolayısıyla İlahi bilgiye dayanan kutsal kitap, Allah'ın kelamı Kur'an doğru ve güvenilir bilgiye ulaşmak için yegane kaynaktır.

Gazali küçük yaştan itibaren Kur'an üzerinde çalışmaya başlamış ve ömrünün sonuna kadar bunu devam ettirmiştir. Kur'an'ı eşsiz ve engin bir denize hatta sahilli ve sonu olmayan bir okyanusa benzeterek dini ve dünyevi ilimlerin köklerinin, onlara dair işaretlerin ilahi hitapta mündemiç olduğunu üç ana bölüme ayırdığı Cevahiru'l-Kur'an eserinde kabul etmiştir. (Gazali, 2011: 9)

Gazali, Kur'an tasavvurunu ortaya koyduğu Cevahir'ul-Kur'an'ın 'mekasid' isimli ikinci bölümünü kendi içinde iki kısma ayırarak birinci kısma 'mücevherler yolu', ikinci kısma ise 'inciler yolu' ismini vermiştir. Birinci kısımda kuramsal yön üzerinde yoğunlaşarak Kuran'ın farklı surelerinden derlediği ve kendilerinden 'nazari ilmin' elde edilebileceğini öne sürdüğü 763 ayeti aktarmıştır. Gazali, 'İnciler yolu' ismini verdiği ikinci kısımda ise dini düşüncenin amel boyutu ve uygulaması üzerinde yoğunlaşmıştır. İnciler yolunda, Kuran surelerinde insanların "amele ve doğru yola yönelmelerini" ihtiva eden çeşitli surelerden derlediği 741 ayeti sunmuştur. Bu kısımda Gazali, cevher ayetlerini 'bilgi' kaynağı, inci ayetlerini de doğru yolda 'âmel'i özendirilen ayetler olarak kabul etmiştir. (Gazali, 2011: 32)

Gazali, çocukluk yaşlarında fıkıh üzerine yoğunlaşmış ve al-Manhul Min Ta'lik al-Usul adlı eserini çocukluk dönemine yakın bir zamanda yazmıştır. (Çubukçu, 1964: 72) Gazali'nin bilgi üzerine düşünmesi, bir yolculuk gibi, âlimin son nefesine kadar sürmüştür. Bu yolculuk sırasında Gazali birçok duraktan geçmiş ancak Kuran'ın kelamını her zaman üstün tutmuştur.

Kur'an, Gazali'nin bilgi felsefesinde bilginin kaynağı konusundaki en mutlak ve güvenilir kaynak olarak öne çıkmaktadır. O, öncelikle Kur'an'ı Allah'ın kelamı, ilahi kelam olarak ele almaktadır. İslam düşüncesinde daha önce de birçok tartışmaya sebep

olan Kur'an'ın bir mahlûk olup olmadığı konusunu dört mertebeli bir varlık anlayışı ile çözmeye çalışmıştır.

Kur'an'ın mahlûk olmadığını ilcâmu'l-avâm isimli eserinde açıklayan Gazali, ateş örneğinden yola çıkarak bir çözümlene gerçekleştirmiştir. Buna göre, ateşin ilk olarak yanarken kendindeki varlığı; ikinci olarak insan zihninde ve hayalindeki, yani ateşin insan zihnindeki bilgisel varlığı; üçüncü olarak da insanın dilinde 'ateş' derken dile getirilen, söylenen varlığı ve son olarak da kağıt üzerine 'ateş' diye yazılan bir varlığı vardır. Bu tasnif içinde ateş derken insanın düşünüşüne sıcaklık ve yakma hali gelir. Zira yakma durumu ateşe dair özelliiktir. Kıdem'in Kur'an'a ve kelamın Allah'a ait bir vasf olması gibi. Sayılan bu varlık türleri arasında ateşin yakıcı olma özelliği yalnızca onun kendinde varlığıdır. Diğer yandan ateşin insan hayalindeki ve zihnindeki, dile getirilen sözdeki veya yazıdaki varlığı yakıcı değildir. Kur'an'ın mahlûk olmadığını ateş meselinden yola çıkarak açıklayan Gazali'ye göre, yakma olayının ateşin ayrılmaz bir vasfı olması gibi, 'kıdem' de Allah'ın ayrılmaz bir vasfıdır. Dolayısıyla Kur'an, Allah'ın kelamıdır. Kur'an ismi verilen nesnenin varlığı da, 'ateş' meselesindekine benzer şekilde olmaktadır. (Gazali, 2012: 327)

Gazali, Kuran'ın ilahi düzlemi ilgilendiren düzeyini mahlûk olarak görmemekte, Kuran'ın sadece insani düzleme dair olan yazılması, ezberlenmesi ve okunması gibi insan eylemleri ile alakalı boyutunu mahlûk olarak saymaktadır. Gazali, bu yaklaşımıyla, İslam düşünce geleneğinde Kuran'ın dile getirilen ses ve harflerini ve yazılı varlığını dahi mahlûk kabul etmeyen Haşeviyye, Müşebbihe ve Hanbelilerle, Kur'an'ın Allah kelamı ve vahyi olmakla birlikte mahlûk olduğunu savunan Mutezile arasında orta bir yol bulmuş olmaktadır. Gazali bu çözümlenmesi ile birlikte uzun yıllardan beri İslam düşüncesi alanında ciddi bir ihtilaf konusu olan kelam-ı ilahinin mahlûk olup olmadığı tartışmasında kendine özgü ve berrak bir varlık tasnifi ve zihin açıcı örneklerle Kuran'ın ilahi alanı ilgilendiren boyutunun mahlûk olmadığını savunmaktadır. (Gazali, 2012: 328)

Gazali'nin Kuran'ın mahlûk olup olmadığı konusundaki dört mertebeli çözümlenmesi ateş örneğinde olduğu gibi, varlıkların bilgisi anlamında da kullanılabilir genel bir yöntem olma özelliği taşımaktadır. Gazali'de Kuran, sadece ilahi alana değil dünyevi alana da bir rehber olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle

Gazali'nin eserlerinde bilgiye dayanak oluşturan en önemli kaynak olan Kuran'dan yola çıkarak bu soyutlamayı bütün dünyevi varlıklar âlemine ve onların bilgisine uygulamak mümkün görünmektedir.

Gazali, Kuran'ın muhteva ettiği üst mertebe öz ilimlerini, öncelikli ve diğer ilimlerin üzerinde yükseldiği bir temel olarak kabul ettiği ilimler şeklinde zikretmektedir. Kur'an'ın özüne en yakın olan bu ilimleri de üç madde şeklinde açıklamakta ve üstünlüklerine göre şöyle sıralamaktadır:

1-Marifetullah, başka bir ifadeyle Allah'ı ve ilahi bilgiyi bilme, ilimleri ve en yüce ilimlerdir.

2-Sırat-ı müstakim, yani sülûk ilmi,

3-İlm-i mead, ahirete ilişkin ilim.(Gazali, 2011: 28)

Gazali'ye göre Kur'an'ın özüne ait olan ilimlerin en şerefli ve en üstünü mârifetullahtır. Diğer bütün ilimler mârifetullah temelinde, onun için öğrenilirler. Oysa marifetullah başka ilim ve başka amaçları yerine getirmek için öğrenilmez. Bu nedenle Gazali'ye göre mârifetullah, ilimlerin gayesi ve en şerefli olmayı hak etmiştir. (Gazali, 2011: 29)

Gazali, Kur'an'dan kaynaklanan dini ilimleri ve derecelerini yaptıktan sonra, Kuran'dan kaynaklanan dünyevi ilimlere değinmekte ve bu konuda, Cevahir'ul-Kur'an'da şu kanaatini dile getirmektedir. "Şimdi, bu (dini) ilimlerden başka tıp, astroloji, kozmoloji, veterinerlik, anatomi, büyü, tılsımlar gibi birçok ilimler de var diyebilirsin. Şunu unutma ki, ben sana sadece âlemde asılları olan ve Allah'a yolculukta (sülfik) kullanılabilecek dini ilimleri sıraladım. O söylediklerin de ilimdir. Ama dünya ve ahiret mutluluğu onları bilmeye bağlı olmadığı için, onları zikretmedim." (Gazali, 2011: 30). Gazalinin bu söylediklerinden kendisinin Kuran'a dayanan ilimlere büyük ve temel bir önem verdiği anlaşılabilir. Birlikte âlimin diğer ilimleri yani dünyevi ilimleri de kabul ettiği görülmektedir.

Gazali dünyevi ilimlerin çeşitliliğini kabul etmekte ancak bunların Kur'an'a dayanan ilimler gibi Allah'a yolculukta kullanılamayacağını belirtmektedir. Gazali'nin ele alışında Allah'ın âlim ve kemal olması, sadece var olan ya da diğer bir deyişle

insanların henüz varlığından haberdar olduğu bilgilerin ve ilimlerin de ötesinde gelecekte bulunacak, bilinecek bilgiler ve bilimleri de bilmesi anlamına gelmektedir. Gazali, insanın aklının ve bilme yetisinin sınırlılığına değinerek insan aklının bilemeyeceği veya gelecekte bilebileceği bilgileri de bilen Allah'ın kelamı olan Kuran'ın tüm bilgilere kaynaklık ettiğini düşünmektedir. Bu nedenle Kuran, Gazali'nin felsefesinde durağan bir özellik göstermez ve sürekli olarak yeni bilgiler öğrenilen zamanla birlikte daha da derinleşen bir derya özelliği göstermektedir.

Gazali, hem mana âlemine hem de dünyaya dair düşüncelerini desteklemek için sık sık Kur'an ve hadisten örnekler vermiştir. Gazali'nin çeşitli konulardaki fikirlerini Allah'ın ilahi bilgisinin kelamı olan Kuran'daki ayetlerle açıklaması ve dayanak oluşturması onun bilginin kaynağı olarak ilahi bilgiye ve Allah'ın kelamına duyduğu büyük güveni göstermektedir.

Gazali'nin en önemli eseri olarak görülen İhyâ-u Ulûmi'd-dîn'de ayetlerin ve surelerin kaynak olarak kullanılma oranı bu hususta önemli bir gösterge özelliği taşımaktadır. Eserin Rub'ul-İbadat isimli birinci cildinde 90 sureden toplamda 629 ayet, Rub'ul-Adat isimli ikinci cildinde 72 sureden toplamda 292 ayet, Rub'ul-Mühlikat isimli üçüncü cildinde 90 sureden toplamda 506 ayet ve Rub'ul-Münciya isimli dördüncü cildinde 101 sureden toplamda 901 ayet kullanılmıştır. Yani eserin bütününde 108 sure ve tekrar kullanımlarıyla birlikte 2328 ayet kullanılmıştır. (Top, 2010: 63) Gazali'nin İhyâ-u Ulûmi'd-dîn'de Kur'an'dan surelere ve ayetlere bu denli yer vermesi bilgilerinin delillendirilmesinde Kur'an'a verdiği önemi açıkça göstermektedir.

Gazali'nin hadis ilmi üzerindeki çalışmalarına bakıldığı zaman, bu ilimdeki yetkinliğinin kelam, fıkıh, tefsir ilimlerine göre daha az olduğu görülmektedir. Zira Gazali'nin kendisi de Kânûni't-te'vîl isimli eserinde hadis konusundaki bilgisinin az olduğunu belirtmektedir. (Çubukçu, 1964: 74) Buna rağmen Gazali eserlerinde dayanak noktası olarak hadisleri sıkça kullanmıştır.

Gazali'nin yaptığı ayet tefsirlerinde de zaman zaman hadisleri kullanması bilginin dayanağı olarak Kur'an'ın bilgisinden sonra hadise önem verdiğini göstermektedir. Bu hususta, Gazali'nin İhyâ-u Ulûmi'd-dîn'de yer verdiği "Onlar ise o sözü sırtlarının ardına attılar. Karşılarında az bir menfaati satın aldılar. Müşteri oldukları o şey ne

kötüdür.”(3-Al-i İmran:187) ayetini “Kur’an okurken hükmüyle amel edemediğim için, gadabı mucib âyetlere gelince korktuğum için onları bırakır, tesbih ve istiğfar ile meşgul olurum.”(Gazali, 2014: 257) hadisiyle birlikte ele alıp yorumlaması örnek verilebilmektedir.

1.3.2. Tefsir ve Kelam

Gazali’ye göre ilimler şer’î ve şer’î olmayan ilimler olmak üzere ikiye ayrılır. Gazali’nin sınıflandırdığı mahmûd ilimler ve mazmum ilimler ise şer’î olmayan ilimleri oluşturur. Gazali’ye göre tefsir ilmi bütün Kur’an ilmini de kapsayacak şekilde şer’î ilimler kısmına dahildir ve usûl, furu, mukaddimât ve mütemmimât gibi içerisinde 4 ayrı ilim sınıflandırması mevcuttur. (Ekinci, 2016: 112)

Gazali’nin bilgi felsefesi çerçevesinde tefsir ilmini yorumlayışı birçok ilim adamı ve filozof tarafından tartışmaya açıktır. Gazali’nin tefsir anlayışını referans aldığı birçok nokta, ilim adamları ve filozof tarafından farklı yorumlanmıştır. Gazali’nin tefsir ilmiyle ilgili temellendirmeleri İhya’u Ulumi’d-Din ve Cevahiru’l- Kur’an adlı eserlerine dayanmaktadır. Abbasiler Dönemi’nde temelleri atılan bu çalışmaları Gazali teorik olarak sistemleştirmiştir. Gazali ile beraber, tefsirin felsefi ve teorik boyutuyla çalışma yapmış olan filozoflar, Fahrettin Er-Razî, .Ebi’l-Fadl el-Mursî ve es-Suyutî’dir. Gazali ile beraber en kapsamlı araştırmaları yapılan tefsirde 19. yüzyıla kadar kapsamlı bir araştırma ve çalışma yapılmamıştır. (Yavuz, 2011: 44)

Tefsir ilmi genel hatları itibariyle geçmiş, gelecek ve Kuran esaslarını temel alır. Tefsirin ilmi boyutunda ise devreye gizli kalmış ve ima ve işaretlere açık noktaları esas alan ‘anlam boyutu’ devreye girer. Bu bilgilerden hareketle Gazali, tefsir ilmini teorik bir temele oturtan ve felsefi bir temelde sistemleştiren filozoftur.

Kur’an sadece Cahiliye Dönemi’ndeki Araplara has bir kitap değil tüm dünyaya gönderilmiş mucize bir kitaptır ve evrenseldir. Tefsir ve fıkıh, diğer ilimler ile bağlantısı kurulup ayetler üzerinden bu ilimlerin Kuran, Allah ve insanlar kapsamında yorumlanmasını baz alır. Bu temelden hareketle tefsir, Kuran icazını ortaya koymakla esas bir ilimdir.

Zorunlu varlık, ezeli ve ebedi; Allah; Gazali'ye göre ilimlerin köklerinin tümevarımıdır. 'El-felsefetü'lula'; yani ilk felsefe; tümevarımın çıkış noktalarından birisini oluşturur. Bu teorik ilimlerden pratik ilimlere geçiş esastır. Pratik ilimlere dahil olan hiçbir bilgi El-felsefetü'lula gibi yetkin ve derin bir ilim değildir. Bu sebeple pratik ilimlerden bir evrensel mukayese yapılamaz. Bu noktada temellendirilen bilgi, dayanak olarak Allah, Cebrail ve vahiy sıralamasını takip eder. Yani Gazali tefsiri, ontolojik olarak yorumlar. Gazali bu noktada, tefsir ilmini diğer ilimler mukayese ederek ispat amacına girmez, ayetleri temel alarak pratik ilimleri kullanır. (Çapak, 2016: 14)

Gazali'nin tefsir ilmine yaklaşımı, Kur'an ayetlerini yorumlayarak ispat ve sır ortaya çıkarma üzerine değil, ortaya çıkmış ve gelecekte ortaya çıkacak ilimler üzerinden ayetleri yorumlama ve en net açıklamasını yapmaktır. Gazali bilinen tefsir teorileri ve yaklaşımlarının haricinde tefsiri yorumlar. (Yavuz, 2011: 58)

Kur'an ayetleri yorumlanarak özellikle yaşamımızı kolaylaştıran pratik ilimleri ispat noktasına giden tefsircilerin aksine Gazali tefsiri, Allah'ın fiilleri ve sıfatlarından zuhur etmiş olan ilimleri kullanma metodunu kullanır. Temel dayanak olarak ise Kur'an'ı esas alır ve pratik ilimlerle Kur'an, Allah'ın fiilleri ve sıfatları arasında ontolojik bağlantı kurar. (Yavuz, 2011: 58)

İç mana ve dış mana yaklaşımlarına göre, Eflatuncu bir model izleyen Gazali'ye göre bütün pratik ilimlerin gerçekleri, iç manalar aleminde ki özde gizlidir. Kur'an'da bu iç manalar hakkında işaretler veren ayetler yorumlanmaya açıktır. Eflatun'un idealizmi ile örtüşen bu teori, Eflatun'un Demiourgos; biçim veren ve yaratıcı Tanrı; üzerinden yaptığı temellendirmeler ile benzeşmektedir. Antik Yunan çevirilerinde Aristo'dan çok Eflatunca bir çizgide ilerleyen İslam medeniyeti, felsefi anlamda birçok alanda Eflatun felsefesi çıkış noktalarıyla ilerlemiştir.

Re'y, akli melekeler, vicdan, iç ses, tecrübeleri kullanarak hareket etme anlamına gelir. Bu anlamdan hareketle tefsir, re'y bağlamda yorumlanmaya açıktır. Re'y Tefsiri, tefsir tarihinde hakkında birçok rivayet bulunan bir mecradır. Bu noktada Gazali, Re'y tefsirini savunur. İşari bir metod izleyen Gazali, ayetleri yorumlayarak zahirin ötesindeki batın anlamı arar. İlk olarak ayetin zahir anlamı açıklanıp; akli melekelerden ve fıkıh hükümlerinden yararlanarak batın anlama varılır.

Batın anlam araştırılırken, araştırmayı yapacak olan âlimin, Arapça diline son derece hakim olması ve hazf, tatvil, idmâr, te'hir, el-Akdü'l-Muallak, Vakd, el-İtlâf Bi't-Tesebbüb gibi son derece önemli olan fıkıh ve tefsir terim ve yöntemlerini bilmesi gerekir. Eğer âlim Arapça'nın bu son derece önem arz eden dilsel özelliklerinde uzman değilse, çok sağlıklı bir tefsir yorumu yapılamaz. (Ekinci, 2016: 115)

Hazf tefsirin en önemli metotlarından birisidir. Sadece bir ayet üzerinde onlarca âlim farklı yorumlarda bulunabilir ve âlimler birbirinin tam zıddı fikirler savunabilir. Çünkü Kuran'ın ilk indirildiği zamanlar, Arapça'nın en saf ve bozulmamış zamanlarından birisiydi. Tasavvufi ve ezoterik yorum, Gazali'nin tefsir metotlarında varacağı noktalardan birisidir. (Ekinci, 2016: 115)

Gazali birçok eser yazmasına rağmen, çok kapsamlı ve ayrıntılı bir tefsir eseri yazmamıştır. Ancak eserlerinin birçoğunda çok ayrıntılı ve kapsamlı tefsir yorumları yapmıştır. Fatiha Suresi tefsirini bu duruma örnek gösterebiliriz. Ed-Düeru'l-Gavâli Min Eş'âri'l-İmam el-Gazâlî adlı eserde Gazali, Fatiha Suresi'nin faziletlerini açıklamıştır. Rızık elde etmek, kötülüklerden korunmak, yaşamın zorlukları karşısında yazdığı kasideyi över ve şöyle der: “ Şüphesiz ki Fâtiha suresinde senin umut ettiğin nice sırlar bulunur” . (Habib, 1985: 1)

Sonuç olarak tefsir konusunda, Gazali'nin yöntemi tartışıldığında, Gazali izah ve yorum çerçevesinde ilk olarak rivayet tefsirlerinden yararlanarak, re'ye tefsirine olumsuz olarak bakmayıp, bunu caiz olarak görmüştür. Re'ye tefsirinde izlediği metotları daha ön plana çıkararak, re'ye tefsiri yöntemini, rivayet tefsiri yöntemine tercih etmiştir.

Zahir ve batın tefsir ayrımında ise zahir tefsiri metodunu tercih etmiştir. İşâri yöntem ve mistisizm Gazali'ye göre geçerlidir. Ayet, hadis ve kaviller bu yorumlara açıktır ve caizdir.

Kabuk ve mana metaforuna göre kabuk ve öz birbirinden ayrı düşünülemez. Kabuğu oluşturan özdür, özün yansıması olan kabuk sadece bir görüngüdür. Zahirî yorumlar bize sadece görüngüleri verir, zahirden batına geçiş sürecinde âlim, kabuğu kırıp öze ulaşmaya çalışır. Sadece görüngüden ibaret olan bilgi, eksiktir; özü gizli tutulan kabuk kırılmalıdır. Şeriat hükümlerinin eksiksiz olarak yerine getirildiği; ayet ve

hadis hükümlerinin eksiksiz uygulanması durumunda, dolaylı olarak batın kendini zuhur ettirecektir ve bu zorunludur.

Zahir tefsirin birçok izlenmesi gereken metodu vardır. Çünkü Kuran'da bulunan bütün ayetlerin anlamları ve işaretleri derindir. İşari yöntemi en geçerli yöntem olarak gören Gazali te'vil yöntemine karşı çıkar. Çünkü bu yöntem ayetlerin yorumlanmasına ihtimaller içerir. Te'vil tefsirin genel hatları itibariyle birebir alimlerin mana yorumlarını ve ihtimal olasılıklarını içerir. Bu noktada Gazali, te'vili tamamen inkar etmez. En geçerli yöntem olarak ele alınamaz ancak tefsir için te'vil bir gerekliliktir. Çünkü te'vil dilsel anlamda, bir ayet yorumlanırken onun öncesine (evveline) ulaşmaya çalışır. (Okumuş, 2006: 37)

Gazali'nin tefsir yöntemlerinden birisi de felsefi eklektisizmdir. Kendinden önceki birçok filozofla, felsefi yöntem konusunda ciddi tartışmalara girse de birçok noktada felsefeyi kullanmıştır. Felsefenin inkar ve küfre varan temellendirmeleri ve varsayımlarına karşı çıkan Gazali, başta tefsir olmak üzere ayetleri yorumlama da felsefi yöntemlere başvurmuştur. Eğer mantık çerçevesinde bir ayet yorumlandığında, doğruluğu ispat edilirse Gazali direkt olarak bu bilgiyi kullanmıştır. (Okumuş, 2006: 41)

Felsefi olarak tefsirin yorumlanmasında Gazali en çok kevni ayetler hususunda bu yöneme başvurmuştur. Kevni ayetlerde evrensel bir yasa ve hakikat gizlidir. Evrenin yaratılışı ve yasaları, galaksiler ve yıldızlar, doğa olayları, atomlardan organizmalara, biyolojik olgulardan evrime kadar birçok noktada kevni ayetler, âlimlerin başvurduğu ayetlerdir.

Kevni ayetlerin mahiyeti, bilimin ilerlemesiyle önemini artırmıştır. Kevni ayetlerin hepsinin ortak mesajı tevhiddir. Yıldızların yörüngeleri, kâinattaki uyum, doğa olaylarının eşsiz ve hatasız bir şekilde uyum içinde olması tevhidi işaret eder ve birçok noktada bilim tarafından doğrulanır. Bu noktada Kuran pozitif ilim âlimleri için 'nazari' ayetler sunar. (Atahan, 2005: 34)

Gazali'nin kevni ayetleri, çağının bilimsel verileriyle analiz ederek, tefekkür ve tevhid mesajı verir. Bilimsel verileri Kuran'a aykırı olduğu ve şariat hükümlerince caiz olmadığı gerekçesiyle tamamen inkar yoluna gitmeyip felsefi yöntemlerle kevni ayetler

üzerinden yaptığı yorumlarla pozitif ilimler, tevhid ve tefsir arasında bir bağlantı kurmuştur.

Kelam, kelime anlamı olarak da söz anlamına gelir. İslam felsefesinde kelam, Batı temelli olarak felsefe kelimesinin ve felsefe ekollerinin karşılığıdır. İlk Kindi adlı filozof ile başlayan felsefe hareketi, zamanla gelişerek; zamanın devlet adamları ve sultanları tarafından da desteklenerek felsefe, bilim ve medeniyet anlamında tarihin belirli dönemlerinde İslam'a altın çağını yaşattırıştır.

Gazali'nin felsefe incelemeleri başlığı altında ilk araştırılması gereken husus, Gazali'nin kelam anlayışıdır. Çünkü Gazali'nin felsefeye olan tepkisi ve reddiyeleri, kelam üzerine yazdığı eserlerinin ve doktrinlerinin temelidir.

Gazali, felsefeye olan eleştirileri ve yazdığı reddiyeler ile bilinen bir filozoftur. İslam felsefesinde ise kelamcı bir çizgiye sahiptir. İslam dünyası, felsefeye hem felsefi anlamda hem de pratik anlamda sürekli bir bağdaşmayan, tartışmacı bir üslupla yaklaşmıştır. Bunun en büyük örneklerinden birisi Gazali'dir.

Kelam kuram ve yöntem konusunda felsefeden belli başlı farklılıklara sahiptir. Kelam, felsefe gibi meselelere gnostik bir yaklaşım sergilemez. Çoğu kelamcı için vahiy en birincil delildir. Ancak felsefe de vahyi de sorgulayarak küfre gider. Bu noktada Gazali'nin bilgi kuramı ve kelama bakış açısı da en temelde küfrden uzak bir yönetime başvurarak vahiyler ve deliller vasıtasıyla, tasavvuf ve dinin kesin hükümlerini içeren şariat arasında ortak bir hakikat arayışı çerçevesi sunar. Bu bağlamı ve çerçeveyi sistemleştirip, felsefi- tasavvufi bir çizgide bir sistem haline getiren filozof da Gazali'dir. (Korkmazgöz, 2016: 35)

Kelam konusunda Gazali, ilerleyen çalışmaları ve İslam dünyasında nüfuzunun da arttığı zamanla paralel olarak, kelama eleştiriler sunmaya başlamıştır. Çünkü birçok noktada kelam yetersiz kalmaktadır. Gazali'nin kelam ilmini ve kelamcıları eleştirdiği nokta; belirli kelam görüşlerinden ortaya çıkan mezhepler ve ekoller üzerinden yapılan tartışmaların, kelamın gerçek amacından sapması; bütün tartışmaların ekollerin doktrinlerini destekleme ve kanıtlama çabası, mezheplerin neredeyse din yerine geçmesidir. Bu noktada Gazali, aslında kelamın bizzat kendisine direkt eleştirilerde

bulunmamış, kelamın geldiği noktada deneysel ve yöntemsel söylemlere eleştirilerde bulunmuştur. (Korkmazgöz, 2016: 45)

1.3.3. Felsefe ve Sufi Kaynaklar

İslam dünyasının en büyük kelamcılarında birisi olan Gazali'nin kelam üzerine yoğunlaşması, Bağdat Üniversitesi'nde ders verdiği süre zarfında, Farabi, İhvân-ı Safa İbn-i Sina, İmam al-Haremeyn ve Bekr al-Bakillani gibi büyük İslam alimlerinin eserlerini okuyup incelemesi ile başlar. Kelam ilmi ile beraber araştırmalarında felsefe araştırmalarına girişmiştir. Felsefeyi derinlemesine araştırdıktan sonra felsefecileri 3 ayrı kategoride toplamıştır. Bunlar; Dehriler, Tabiatçılar ve İlahiyatçılar. (Çubukçu, 1970: 12)

Gazali'ye göre iman ve marifetullah anlamında, Dehriler büyük bir küfür içerisindedirler. Felsefeleri tamamen Allah'ı inkâr ve ahireti inkâr üzerine kuruludur. Hazreti Muhammed'in vahiy yoluyla aktardığı hükümleri sorgulayarak reddederler ki Gazali'ye göre temel gerçeklik bilgisi veren bu hükümler sorgulanamaz. Gazali, küfre varan ifadeleriyle Dehrileri 'sapık' olarak nitelendirir. Dehriler, Batı felsefesi temelli olan ateist ve materyalist ekolü temsil eder. (Çubukçu, 1970: 12)

Tabiatçılar, Batı felsefesi ekollerinde deizmi temsil eder. Tabiatçılara göre Allah birdir. Kâinatın ve evrendeki düzenin yaratıcısıdır. En küçük atomlardan, mikroorganizmalardan büyük galaksilere, evrene kadar her şey Allah'ın eseridir. Ancak tabiatçılar vahyi ve peygamberleri, dinleri reddederler. Ahiret yaşamı diye bir şey yoktur. Bundan hareketle ruh konusuna da değinen tabiatçılar, ruhun tekrar dirilip ahirette zuhur edeceğini inkâr noktasına giderek ölümün her şeyin sonu olduğunu, ruhun ölümden sonra yok olacağını iddia etmektedirler. (Çubukçu, 1970: 12)

Gazali'nin en sert ve derin tartışmalara girdiği ekol, ilahiyatçılardır. İlk İslam filozofu ile başlayan felsefe hareketi, İslam dünyasında Fahreddin Razi, İbn-i Sina ve Farabi ile gittikçe derinleşmiş, İbn Rüşd, İbn Haldun gibi filozoflarla evrensel boyutlara ulaşmıştır.

İlahiyatçı filozoflar büyük ölçüde Sokrates, Eflatun, Aristoteles gibi Yunan filozoflardan etkilenmişlerdir. O yıllarda başlayan çeviri hareketiyle en merkezi konuma

yerleşmiş filozof Eflatun'dur. Eflatun'un idealizm felsefesi ve idealar kuramı İslam'ın birçok noktasıyla benzeştiği için Yunan filozofları içerisinde en çok kabul görmüş filozof Eflatun'dur.

Aristo da ne kadar büyük değer ve itibar görmüşse de idealizmden uzak, mekanik felsefesiyle Eflatun kadar ön planda olmamıştır. Ancak Aristo'nun İslam dünyasındaki yansımalarının en büyük tezahürü Meşşailik ekolünde kendisini göstermiştir. Meşşailik ekolü sünni bir temelde, mantık ve matematik alanlarını ön plana çıkaran bir ekoldür. Gazali'nin bu ekolde başvurduğu kaynaklar, en başta Aristo'nun da etkisiyle mantıktır. Ancak Gazali Aristo'yu da birçok noktada eleştirir.

Gazali'nin Aristo felsefesini ve mantığını eleştiri noktası, Kuran'a uygun olup olmadığı hususudur. Kuran'da lafız-mana, tesmiye, mana kavramları üzerinden Aristo mantığı ve Kuran arasında bir ilişki kurarak 'mantık özerkliği' oluşturmuştur. (Durusoy, 2005: 51)

Farabi ve İbn-i Sina, Eflatun'dan en çok etkilenmiş filozofların başında gelir. Gazali'nin derin araştırmaları ve başta Farabi ve İbn-i Sina olmak üzere İlahiyatçı filozofların felsefelerindeki argümanlardaki çarpıklıkları, tutarsızlıkları ve çelişkileri belirlemiştir. Gazali'ye göre bu filozoflar Dehriler gibi birçok noktada küfre varırlar. Gazali'ye karşı olarak ise İbn-i Baccе, İbn-i Rüşd gibi filozoflar ise felsefeyi savunarak Gazali'nin eleştirilerinin temelsiz olduğunu vurgulayıp, felsefeyi savunma noktasında felsefe tarihinde de büyük bir yeri olan Gazali İbn Rüşd tartışmasını başlatmıştır. (Çubukçu, 1970: 12)

Felsefe dünyasında temel görüş, Gazali'nin felsefeye olan eleştirileri İslam dünyasında entelektüel gelişmeyi yıkmış, felsefenin gelişmesinin önünü tıkamış ve İslam dünyasının yaşadığı altın çağdan karanlık çağa geçişinin bir temeli olduğu yönündedir.

Eflatuncu ve Aristocu filozofların etkisiyle İslam dünyasında büyük gelişme gösteren felsefe, İslam dünyası ile birçok noktada çelişmiştir. İslam coğrafyası ve toplumuna etkisi, felsefenin salt anlamıyla direkt olarak olmamıştır. Yunan filozofları çerçevesinde oluşturulan felsefe ve felsefi akımların tezahürü tam olarak İslam dünyası ve toplumunda, İslam dünyasının hakikat ve gerçeklik kaynakları ile uyuşmadığı için

felsefe sürekli engelleme ve reddiyelere maruz kalmıştır. Çünkü felsefenin en büyük gerekliliklerinden birisi olan sorgulama, İslam dünyasının en temel hakikat ve gerçeklik kaynaklarını sorgulamış ve çoğu filozof tarafından eleştirilmiştir. Gazali'nin felsefeye olan tepkisi bu noktada başlar.

Gazali'nin felsefeye olan en net ve açık eleştirileri Tehâfutu'l-Felâsife adlı kitabında yer alır. Kitabın isminin Türkçe'deki karşılığı ' Filozofların Tutarsızlığı' dır. Bir hakikat arayışı içerisinde bir bütüncül felsefi ortaya koyan Gazali, en temelde bütün bilgilerin ve felsefecilerin ortak bir görüş ortaya koyamaması ve her felsefecinin hemen her konuda görüş ayrılığına sahip olması nedeniyle, hakikati bulamamış olmalarının bir kanıtını Tehâfutu'l-Felâsife adlı eserinde bizzat şöyle diyerek açıklar : ‘‘ Onlar aslında metafizik bilgilerinin doğruluğunu matematik ve mantıkta ortaya koydukları bilgilerle ispata girişmekte ve böylece "zayıf akıllı" kimselerin kafalarını karıştırmaktadırlar. Zira eğer metafiziğe ait bilgileri matematiksel bilgilerde olduğu gibi, tahminden uzak kesin burhâna dayanıyor olsaydı, matematiksel bilgilerde ihtilaf etmedikleri gibi metafizik bilgilerde de ihtilaf etmezlerdi. " (Alper, 2002: 91)

Tehâfutu'l-Felâsife adlı eserde Gazali, mantık ve matematik ilimlerine ayrı bir yer vererek, bu ilimleri Yunan filozofları ile beraber ele alan filozofları taklitçi olarak nitelendirip, özellikle mantık ilminde direkt Kuran kaynaklı ispat noktalarına dikkat çekmiştir. İlahiyatçı ekolde ise Aristo'nun metafiziğine ve fiziğine karşı çıkmıştır. (Ayık, 2009: 37)

İbn Rüşd Tehafütü't-Tehafüt adlı eserini yazarak, Gazali'nin felsefesindeki tutarsızlıklara ve temellendirmelerdeki yanlışlıklara dikkat çekerek Gazali'yi sert bir dille eleştirmiştir.

Gazali eleştirilerinin temeli epistemeolojik, ontolojik, psikolojik ve mantık çerçevesindedir ve bu eleştirileri Aristo felsefesi bağlamında, üç kategoriye ayırır. Bunlar; küfr'ü gerektiren, bid'ati gerektiren ve reddetmeyi gerektirmeyendir. (Alper, 2002: 93)

Gazali felsefe eleştirilerinde; matematik, mantık, fizik, metafizik, siyaset ve ahlaki ayrı ayrı değerlendirerek, her değerlendirmesini felsefesini bir temele oturtturarak her ilim dalını kendi bağlamlarında ele alıp bir sonuca varmıştır.

Bilimler ve İslam dünyası hakkında Gazali'ye atfedilen birçok söz spekülasyondan ibarettir. Birçok filozof da dahil Gazali'yi İslam dünyasının gelişmesini sekteye uğratmak ile, bilimin ve ilerlemenin önünü kapatmakla itham etmektedirler.

Gazali'nin felsefe, bilim ve mantık arasındaki eleştirilerinin asıl idrak noktası, dinin bilimin tahakkümü altına girmemesi, bilimin de din konusunda eleştirilerinde sınırlayıcı ve dikkatli olmasıdır. Çünkü her ikisinin de alanı, birbirinden oldukça farklıdır. Ayrıca Gazali'den sonra İslam dünyasında daha önce eğitimi ve öğretimi yapılmayan birçok bilim dalı, âlimler tarafından öğrencilere sunulmaya başlanmıştır. Bu ilimlerden birisi mantık ilmidir. Hukuk ile ilgili yazdığı birçok değerlendirmesinde mantık ilmine büyük önem atfetmiştir. Kelamın gelişmesi noktasında, İslam dünyasında sürekli yadsınan ve Yunan ilmi olarak nitelendirilen birçok ilmi İslam dünyası, kelam ve medreselere Gazali sokmuştur. (Cündioğlu, 2010: 1)

Gazali'ye göre akli ilimler ve tabiat ilimlerine dini noktada karşı çıkmak uygun değildir ve din esaslarına ayrıca sünnete terstir. İlimler, dini esas hükümleriyle çürütülemez. Çünkü sonuçları apaçık ve kesindir. Dini noktada inkâr, her iki noktada da kişiyi tutarsızlığa götürür.

Tehâfüt'ül-Felâsife adlı eserinde çok kapsamlı bir şekilde konuya değinen Gazali, dine karşı kesin tavır almış filozofların; eski sofist taktiklerini ve mantık ilmini yanlış yönde kullanarak kafa karışıklığı yaratıp, meseleleri çıkmaza soktuklarından bahsedip bu filozoflara karşı tavır alır. Eğer bir meselenin çözümünde akıl yetersizse din hükümlerine göre bir çözüm aranması gerekir. Yunan düşünürlerinden etkilenen İslam filozofları, iddialarının kanıtlamamasına rağmen sonsuz evren teorisini savunduklarını; ancak sadece savunduklarını; bu noktada vahiy ve Allah delillerini inkar noktasında sapkınlığa gittiklerini iddia eder. (Akdağ, 2010: 77)

Gazali'nin eleştirilerini geniş bir çerçevede yorumlarsak, iddiasında akıl ve dinin uzlaştırılamayacağını görürüz. Bunu yapmaya çalışmak hem rasyonel bilim gerçeklerine hem de din esaslarına göre yanlıştır. Kendisinden çok sonraları, başta Descartes olmak üzere aklın bir sınırı olduğunu, metafiziğin üst aşamalarında salt aklın yetersizliğini iddia ederek Gazali'yi doğrulamışlardır. (Akdağ, 2010: 78)

Filozofların tabiat ilimleri ve akli ilimler ile ortaya attıkları iddialar ve tespitleri ne kadar doğru olursa olsun; bu iddialar ve tespitler üzerinden yaptıkları din hakkında genellemeler ve tespitler de tabiat ilimleri ve akli ilimler ile ortaya attıkları iddialar ve tespitler kadar yanlıştır. Metafizik alanında aklın yetişemeyeceği noktada, din esasları devreye girerek vahiy ve Kuran bilgisi devreye girer. Bu noktada Allah'ın insanlara bahsettiği bir lütuf olan peygamberlik makamı devreye girer. (Akdağ, 2010: 78)

Akli ilimler ve tabiat ilimlerinden ortaya çıkan buluş ve icatlar, insanın yaşamını kolaylaştırır ve yaşamını daha kolay hale getirir. Metafizik taraf ise insanoğlunun manevi yönüne vurgu yapar. Bu yönü materyalist düzlemde ve deneyci gözleme dayanarak sebep sonuç ilişkisiyle ilişkilendirilen Aristotelesçi mantık çerçevesinde inkar; insanoğlunun manevi yönünü tümüyle inkardır.

İlimler, mucize meselesini açıklayamaz. Gazali'nin en başta iddia ettiği gibi din hükümleri ve sebep sonuç ilişkisine tabiat ilimleri kesinlikle uzlaşamaz. İkisi de kendi aralarında ayrı olarak incelendiğinde, ortada sorun kalmaz. Kuran hükümleri de ilimlere karşı değilken, filozofluk iddiasında bulunan birisinin apaçık tabiat ilimlerini reddetmesi sapkınlıktır. (Akdağ, 2010: 77)

Ortaya çıkan tabloya göre, Gazali hakkındaki iddialar sadece spekülasyondan ibarettir. Filozoflara karşı tutumunun en belirgin yönü; filozofların işlerine yaradığı noktada vahiy ve Kuran bilgisini olumlamaları, işin içinden çıkamadıkları noktada tamamıyla inkâr tutumlarıdır. Bu durum Gazali'ye göre cehalettir. Direkt olarak Yunan felsefesini özümsemiş; teorilerinin ve tespitlerinin en başında peygamberlik makamına karşı çıkan, vahiy bilgisini reddedenler ise sapkındır. Cehalet ve sapkınlık birbirinden farklıdır. Sapkın kişi, ne yaptığının bilincindedir; ancak cahil kişi bilgisizliğinden ötürü yaptığının farkında değildir. Gazali'nin kastettiği yorumlar, mütevatir hadisler üzerinden yapılan tespitlerdir. Çünkü mütevatir hadisler birçok kaynaktan aktarılarak şekil değiştirmiş; hatta tamamen değişmiş hadislerdir. Mütevatir hadisler hakkındaki en ciddi tartışmaları Mutezile mezhebi mensupları yapmışlardır. (Akdağ, 2010: 73)

Gazali, akıl ve din ile ilimler ayrımında, çözüm odaklı bir yol izlemiştir. Ne din inkâr edilmeli, ne akıl inkar edilmelidir. Her ikisini de inkâr küfr'dür. Her ikisi de kabul etmek birçok noktada kafa karışıklığına sebebiyet verir. Her ikisinin de esasları ayrıdır

ve birer yasa niteliğindedir. En tutarlı yol olarak en uzlaştıracı yolu tercih etmiştir. Tahmin üzere geliştirilen tespitler ve bilgiler her iki alan içinde yanlıştır; tahmin bilgisi yanlışa götürür. Akıl, ilimler ve din her zaman birbirini doğrular niteliktedir. Asıl bu konuyu inkâr, küfürdür ve cehaletten farklıdır.

Son olarak Gazali'nin felsefe ile bilgi arasında kurduğu ilişkiyi genel çerçevede yorumlarsak; Gazali'nin objektif bir tavır sergilediğini görürüz. Gazali'nin felsefe alanında karşı çıktığı nokta 'metafizik' alanıdır. Metafizik, İslam dünyasına Yunan filozoflarının etkisiyle girmiş ve özellikle Eflatun'un düşünceleri, Farabi ve İbn-i Sina olmak üzere birçok filozofu etkilemiştir.

Gazali felsefeyi kesinlikle reddetmez. Felsefede reddettiği kısım ve sürekli eleştirdiği nokta metafiziktir. Aklın sınırları dahilinde metafizik alanında sadece tahminler yürütülebilir. Eflatun'un idealar dünyası iddiası tahmindir; tabiat ilimleri gibi kesin bir hükmü yoktur. Aristoteles'in Tanrı tasavvuru; Aristoteles'in kişisel yorumudur. Bilimsel bilgiler ışığında kanıtlanamaz, doğruluğu ispat edilemez. Her metafizikçi filozof; metafiziksel tasavvurlar yaratabilir; ancak aklın sınırlarında sadece tahmindir ötesine geçemez. Çünkü akıl sınırlıdır, üst âleme insan aklı erişemez. (Akdağ, 2010: 78)

Gazali'nin metafizik yerine tercih ettiği kısım, vahiy bilgisine dayalı Kuran ve sünnet esaslarıdır. Akıl ve sezgiyi bütünleştirici bir çerçevede yorumlayan Gazali, Kuran ve vahiy bilgisinin gizli kalan esasları için sezgiyi ön plana çıkararak bir nevi tasavvuf felsefesi oluşturmuştur. Gazali Yunan düşünürleri etkisindeki metafiziğe karşı tasavvufu savunmuştur. Batı filozoflarından Hengri Bergson geliştirdiği felsefesinde Gazali'den tasavvuf ve sezgi bilgisi konusunda birçok noktada etkilenmiştir ve eserlerinde de bu etkiyi belirtmiştir. (Akdağ, 2010: 79)

Gazali, dini reddetmeyen ve dine karşı tavır almayan felsefeyi savunur. Çünkü gereklidir. Tabiat ilimleri ne kadar gerekliyse felsefe de o noktada gereklidir. Felsefe karşısında da sentezi tasavvuftur ve sezgi bilgisidir. Sezgi bilgisinde iç görü, kalp, zihnin soyut düşünme yetisi ön plandadır, akl'i ve tabiat ilimleri ayrı bir çerçevede değerlendirilmiştir. (Akdağ, 2010: 79)

Gazali bilgi felsefesini oluştururken, sufi yaşamı ve sufi kaynaklarında elde ettiği bilgiler felsefesini büyük ölçüde etkilemiştir. Sezgicilik ve tasavvuf noktasında İslam düşünce dünyasına kazandırdıkları; sufilerin izole ve mistik yaşamlarında hareketle, dinin ve felsefenin bir üst aşamasında hem teosofik felsefi düzlemde hem de yaşamın pratik alanındaki etkilerinden kaynaklanır.

Ezoterizm, mistisizm ve inzivaya dayalı sufiliğin ilk gelişim aşamalarından birisi ilk İslam filozofu Kindi'nin yorumları ile başlar. Kindi genel din ilimlerinin aksine Yunan filozofları gibi metafizik yorumlar yaparak İslam dünyasının felsefi gelişim aşamasında ilk filozofu sayılır.

İslam dünyası zamanla o kadar gelişmiştir ki Altın Çağ'ını yaşadığı sıralarda; tıpkı Antik Yunan'daki felsefe okullarına sahip, bilim alanında bütün dünyadan öğrencilerin geldiği, devlet idaresi olarak da ekonomik yönden çok zengin bir tabloda son derece gelişmiş bir medeniyet olmuştur.

Astronomiden kimyaya, felsefeden sanata birçok noktada Batı düşüncesini etkilemiş; halen üniversitelerde ders olarak okutulan eserler yazılmış; bilimin Batı'ya aktarılması Karanlık Çağ'dan kurtulmasını sağlamış; ne yazık ki Moğol İstilasından sonra bir daha toparlanamamış ve hem ilim hem de yaşayış anlamında gerileme dönemine girmiştir.

Moğol İstilas sırasında, bütün kütüphaneler yakılmıştır. Sadece İslam dünyası için değil tüm insanlık için son derece vahim olan bu hususta, binlerce el yazması eser yok edilmiştir. İnsanlık ve kültür katliamında Gazali'nin de birçok eserinin yok edildiği söylenmektedir. İslam'ın Altın Çağı ve Moğol İstilaları'na kadar olan süreler boyunca sufizmin en geniş yankıları bu devirlerde görülmüştür. Sufizmin en doruğa ulaştığı dönem, Moğollar yüzünden sekteye uğrayan İslam Rönesansı dönemine denk gelir.

Gazali'nin tasavvufa ve sufizme bakışını değerlendirirken bir başka müşahede ilmi ortaya çıkmaktadır. Bu ilim marifet ilmidir. Felsefenin metafizik kısmıyla olan mücadelesi, sınıflandırmalar, ilimler konusundaki tasniflerinden sonra Gazali kendi kişisel yaşamında bir dönüşüm yaşamış ve sufizme yönelmiştir. Müdürü olduğu kütüphaneden istifa ederek, tasavvufta marifet ilminin gerekliliklerine yönelerek uzletti

tercih etmiştir. Çünkü Gazali'ye göre marifet ilmi akıl bilgisinden de üstündür. (Reis, 2017: 1)

Zahir alemde, bilgi kaynakları marifet ilmine hakim olmaya yeterli derecede değildir. Marifet ilmi, ariflerin bilgisidir ve akıl ve duyularla hasıl olunan alimlerin uğraştığı ilimler gibi evrensel nitelikte değil, daha özel ve Allah'ın bazı kullar üzerindeki özel lütfudur. (Reis, 2017: 2)

Allah'ın vahyi ve Kuran bilgisiyle çelişmeyecek olan marifet ilminin metafizikten farkı; Kuran esasları ve hadisler vasıtasıyla dinle çelişmemesidir ve direkt olarak gayb alemi ile ilgilidir. Ancak sufizmin içerisinde çok farklı ekoller ortaya çıkmıştır.

Bir dönem İslam dünyasında anarşist derviş toplulukları ortaya çıkmıştır. Rum abdalları, Kalenderler, Haydariler bu toplulukların başında gelir. Dini ritüellerden, yaşayış biçimlerine; giyim kuşamdan beslenme şekillerine varana kadar tarih içerisindeki tüm sufizm ekollerinden farklıdır; bir dönem Nasireddin Tusi Sultan'ın karşısına çıkan bu derviş topluluklarından bazılarını katlinin vacip olduğunu söylemiş ve idam edilmişlerdir. (Alican, 2009: 146)

Eski Türk dinleri ve şamanizmin etkileriyle oluşan bu topluluklar, İslam dini etkisiyle eski şamanist inançlarını İslam motifleriyle yorumlamış ve ona göre bir sufizm ekolü geliştirmişlerdir. Gazali'nin bahsettiği sufizm geleneğinden oldukça farklı bir anlayışa sahip olan bu ekoller, marifet ilmi konusunda Gazali'den oldukça farklı yorumlara sahip olsalar da sufizmin izolasyon, uzlet, bazı yerlerde çilecilik gibi motiflerinde Gazali'nin sufizm anlayışıyla benzeşirler. (Alican, 2009: 146)

Gazali kendi zamanında da ortaya çıkan bu toplulukları sözde sufiler olarak nitelendirmiştir. Ona göre bu topluluklar hem tasavvuf ekolünden hem de dinden uzaktırlar. Gazali'nin eleştirileri giyim, kuşam gibi şekil özelliklerini ön plana çıkararak tasavvufun gösteriş kısmıyla ilgilenip özünü göremeyenlerdir. Kılık, kıyafet üzerinde durulmaması gereken husustur, marifet ehli bir sufi şeklin ne kadar önemsiz bir şey olduğunu bilmelidir. (Reis, 2013 : 141)

İkinci husus, marifet ilmi ile ilgili sufilerin iddialarıdır. Marifet ilmi mütevazılığı, arifliği gerektirir. Eğer bir kişi marifet ilmine hakim olduğunu iddia eder ve etrafında

mürid toplayıp zühd yaşamından uzaklaşırsa bu kişi gerçek bir sufi değildir ve marifet ilmine hakim olmayan bir sahtekardır. Müşahede ve iç keşf ile hasıl olan insan bedeni, Allah ile olan sırlara vakıf olduğunda zaten bütün bunlara ihtiyaç duymayacaktır. Uzun bir seyrü sülük gerektiren marifet ilmi; marifet ilmine hakim olduğunu iddia edip ortalıkta diğer alimleri küçümseyerek münafıklığa düşerler. (Reis, 2013: 141)

Gazali' nin Faysalu't-tefrika adlı eserinde aktardığına göre bu sahte sufilerin ibadetleri, taptıkları, dinleri, arzuları ve düşünceleri sadece kabuktur. Zahir dünyanın vesveseleridir. Sahte sufiler, menfaat, hırs, nefis kaynaklı şeytani ve şehvani arzular, safsatılar, saçmalıklar, alimleri küçük görme ve aşağılama, kibir gibi şeyleri sufilik ve tasavvuf kılıfıyla gizleyip işlerini görmek için şirk koşacak kadar sapkınlaşmış münafıklardır. (Reis, 2013: 142)

Gazali'nin dikkat çektiği bir diğer nokta, sufilerin marifet ilminin niteliği hakkındaki iddialarıdır. Seyri sülük mertebelerinde belirli bir zihinsel aşamaya gelen zihin, şeriat esasları hakkında, artık ibadete gerek kalmadığını bunların ve şeriat esaslarının üstünde bir makama sahip olduğu için bunları reddeden sufilere karşı çıkmıştır. İçki içip, esrar içip günah işlemeye varana kadar birçok eylemler yapan sufiler için Gazali, bu kimselerin bazı sapkın olarak nitelendirilen sufi ekollerinden daha tehlikeli olduğunu savunur. Dinsiz kişi dini reddeder, ancak imanlı gibi görünüp dini saptıran kişi imansız kişiden daha çok zararlıdır. (Reis, 2013: 144)

Aklın; Gazali'nin 'rabbanî meseleler' diye nitelendirdiği; Allah'ın az insana bahşettiği bilgileri, kainatın sırlarını, gayb alemini idrak etmesinin imkansızlığını belirtmiştir. Bu hususta Gazali'nin rehber olarak başvurduğu, sahte sufiler ve marifet ilminin yüceliği hakkında ön plana çıkardığı şey keşftir. Keşf öncesi ise ilhamdır. Tecelli yoluyla insan zihnine intikal eden marifet bilgisi, tasavvufî tecrübeler ile keşf yoluyla elde edilir. (Reis, 2017: 6)

Keşf vasıtasıyla ve tasavvufî tecrübeler ile elde edilen marifet ilmi, Gazali'ye göre akıl yerine kalp bu imkanı sağlar. Akıl, cüz-i iradenin bilgisi elde edip ;maddi alemin görünümü ve yansımalarını bilebilir; Eflatun'un gölgeleri buna örnek verilebilir; kalp ise külli iradenin bilgisini elde edip Allah'ın sırlarını ve batıniyi gösterir. Kalp ile elde edilen bu bilgiler yine Eflatun'un felsefesinde gölgelerin arkasındaki hakikattir.

Gazali algıları beş ayrı sınıfta toplamıştır:

- *Akli algı
- *Fikri algı
- *Hayali algı
- *Kudsî-nebevî algı
- * Duyusal algı

Gazali bu sınıflandırmayı Mişkâtü'l-envâr adlı eserinde yapmıştır. Kudsî-nebevî algı diğer tüm algıların üzerindedir; akli bilgi de dahil olmak üzere tüm algıların kaybolduğu bir aşamadır. Batı felsefesinde metafizik, tasavvuf felsefesinde marifet ilminin bilgisi yalnızca Kudsî-nebevî algının idrak edebileceği bir algıdır; bu algı her insana bahşedilmeyip son derece özel ve ulu şahsiyetlere bahşedilmiştir. Gayb aleminin keşfi ve marifet ilminin başlangıcı kişinin, tasavvufi tecrübelerden sonra Kudsî-nebevî algısını keşfettiğinde başlar. (Reis, 2017: 8)

Sufiler, tasavvufi tecrübelerle akli reddederek kalp ile keşf yöntemi ile marifet ilmini elde etmeye çalışmaktadırlar. Bu noktada sufilerin ayrı ayrı düşünceleri ve fikirleri vardır. Sufiler arasında meşhur keşf araçları zikir ve çile çekmedir. Ruhun nefisten arındırmanın en önemli yollarından birisi çilecilik olarak nitelendirilmiştir. Çünkü kalp arınamazsa marifet ilmine ulaşmak imkansız hale gelir. Nübüvvet, insanın kalbine zuhur etmeyecektir. (Reis, 2017: 9)

Sufi kaynaklarda ve özellikle bazı tasavvufi dergahlarda marifet kapısı denen kavramı Bektaşilik felsefesinde görürüz. Ancak Bektaşilik felsefesinde marifet ilmine ulaşım arif olmadan önceki ilk basamak şeriat kapısıdır. Şeriatın esasları yerine getirilmeden marifete ulaşılamaz. Zikir ve çileciliği bazı kaynaklarda görsek de şeriatın en önemli aşaması ibadettir. Sürekli ibadet ve Allah yolunda olmak, zihni dünyevi düşüncelerden arındırıp kalbi temizler. Kalbi temizlenen arif adayı için iç alemin keşfi başlar. (Reis, 2017: 10)

Sufi kaynaklar ve Gazali, marifet ilminde kesinlikle şüpheye karşı çıkar. Yunan filozoflarından etkilenip İslam'ı yorumlayan filozoflara şiddetle karşı çıkan Gazali, şüphenin marifet ilminde kesinlikle olamayacağını savunur. İlimlerin en üst noktasında şüpheye yer kalmamıştır. Marifet ilmi apaçık, kesin bilgileri verdiği için arif zaten

şüphe üzerine düşünmeyecektir. Şüphe ile hareket eden arif adayı, tasavvufi tecrübelerini tam anlamıyla yerine getirememiştir. (Reis, 2017: 11)

Gazali ilim, keşf, tezekkür ve fitrat konusunda marifet ilmi ile ilgili her biri birbiriyle bağlantılı bir konuda dikkat çeker. Peygamber nefsi ve insan nefisleri farklıdır. Peygamberlerde bazı ilimler onların nefislerinde hazır bulunur ancak birçok ilim öğrenme konusunda diğer insanların çaba ve gayret göstermesi gerekmektedir. Her insanın fitratı da farklı olduğu için her insan kendi fitratına göre bir çalışma prensibine sahip olup idrak edeceği ilim farklı düzeylerde olacaktır. Bu düzey peygamberlerden sonra en çok velilerde bulunur. Kuranda bahsedilen tezekkür ise bu noktada konuya dahil olur. Hatırlama anlamına gelen bu tezekkürde, Kuranda bahsedildiğine göre bazı bilgiler ve ilimler insan nefsinde hazır bulunur. Bu bilgilerin ve ilimlerin açığa çıkması da insanın göstereceği azim ve gayrete dayanır. Bu konuda ariflik iddiası olan kişi, bu ilimleri açığa çıkarmak için tasavvufi tecrübelerin tümünü yerine getirmek zorundadır. (Reis, 2017: 12)

Sufi kaynaklarına göre marifet ilminde Allah'ın sırları ile ilgili ortak bir nokta vardır. Allah bilinebilir; ancak diğer bir hususta aynı zamanda bilinemez. Bu marifet ilminin çelişkisi değil gerekliliğidir. Allah'ın sınırsız iradesi ve gücünde, imkan dahilinde tümüyle Allah'ın sırlarına vakıf olunamaz. Ancak sırlara ulaşmak da imkansız değildir. Sınırlı bir imkan dahilinde Allah'ın sırlarına vakıf olunabilir ve Gazali'de marifet ilminin bu hususlarına tamamıyla katılmaktadır. (Reis, 2017: 19)

İKİNCİ BÖLÜM

GAZALİ’NİN BİLGİ FELSEFESİ

2.1. BİLGİ

Çalışmamızın muhtevasını Gazali’nin bilgi felsefesinin oluşturacağını belirtmiştik. Ancak bilgi disiplini hakkında açıklayıcı bilgiler vermeden doğrudan Gazali’nin bilgi felsefesini incelemek güçtür.

Bilgi, insanlık tarihinin başından günümüze kadar bütün bilimlerin ve disiplinlerin temel konusunu oluşturmuştur. Kelime anlamı olarak bilgi ve bilimin yakınlığı da bize ikisinin ilişkisi hakkında fikir vermektedir. Bütün bilimlerin odağında bilgi olmasına rağmen bilginin kaynağı, neliği, türleri ve açılımları felsefenin konusu olmuştur. Bilgi sorunu felsefede çözümlenmemiş ve süregelen bir tartışma konusu olmuştur. Her filozof ve düşünür kendi düşünce sistematığı ve bilim anlayışına göre bir bilgi ve bilim tanımı yapmıştır.

Bilgi nedir? Sorusu felsefe, sosyoloji, bilim felsefesi ve bilgiyi kapsayan diğer tüm alanlar için en önemli sorulardan birisidir. Bilgi nedir? Sorusuna cevap ararken sistematik bir şekilde düşünce tarihinde bilgi üzerine kurulmuş teoriler, akımlar ve görüşler şüphesiz incelenmelidir.

Bilgi, şuur sahibi bir varlıkla, “Ben” yani “Suje” ile bu sujenin kendisine yöneldiği obje arasındaki bir ilgi olarak tanımlanabilir. Hangi sahaya ait ve ne tür olursa olsun her çeşit bilgide ve bilme fenomeninde birbirinden hiçbir zaman ayrılmayan; biri bilen (insan), diğeri de bilinen, bilinmek istenen şey olmak üzere daima iki taraf vardır. Bütün bilgiler bu iki unsura yani, bunlar arasında kurulan ilişkiye dayanır ve bu ilişkiden çıkar. Burada bilen taraf insan (suje) ve bilinen (obje), kendi başına var olan şeyler olup, bilgi bunlar arasındaki ilişki neticesinde ortaya çıkan şeydir. (Erdem, 1998: 57)

Bu ifadeler bilen ile bilinen arasında bir ilişkinin kaçınılmaz olduğunu ortaya koymaktadır. Başka bir ifadeyle bilen ile bilinen arasında ilişki olmadığında bilgi meydana gelemez.

Bilginin tarihsel gelişimi Antik Yunan öncesi dönemlerindeki Antik uygarlıklara kadar dayanır. Sümerler, Antik Mısır, Mayalar, Aztekler gibi uygarlıklar dönemindeki felsefi öncesi düşünüş ve bilgelik dönemleri, mitolojiler felsefi düşüncenin oluşumunda büyük rol oynamıştır. Evren tasavvuru ve bununla bağlantılı mitolojiler, kültür, inançlar; bunlarla bağlantılı olarak metafiziksel bağlantılar bilginin kökenlerini verir. Antik medeniyetleri ve medeniyetler içerisinde bilginin kökenini ve tarihsel gelişimini anlamamanın yolu, o medeniyetin düşünce tarihini incelemektir. (Bıçak, 2005: 60)

Düşünce tarihi, edebiyat, toplumsal kimlik, evren tasavvuru, din ve bilgelik gibi öğeleri kendi içerisinde barındırarak bize bilginin tarihsel gelişimi hakkında ipuçları verir. Medeniyetlerin düşünce tarihi incelediğinde, bilginin neliği sorusu ve sistemleştirilmesi ilk olarak Antik Yunan dönemine rastlamaktadır. Antik Yunan'da 'Arkhe' ; ana maddenin kaynağı sorunsalı; filozofları bilgiyi temellendirme sürecini başlatmıştır. Thales, Anaximandros ve Anaximenes'in su, 'aperion ve hava cevapları geçmiş medeniyetlerdeki bilgelik ve mitolojiler üzerinden kurulan evren tasavvuru sistemini değiştirerek; felsefe öncesi düşünüşten farklı olarak bir sistem ve felsefi altyapısı olan bir metafizik ortaya koymuştur.

Bilginin tarihsel süreci çerçevesinde Herakleitos felsefe tarihinin mihenk taşıdır. Bilginin tarihsel süreci incelendiğinde başvurulması gereken en önemli filozofların başında gelmektedir. Karşıtların birliği ve diyalektik kavramlarını, bilginin aktarımı konusunda çağdaşlarından farklı bir yöntemi felsefeye katması Hegel ve Marx'ı büyük ölçüde etkilemiştir, ayrıca Nietzsche'nin de övgüyle bahsettiği bir filozoftur. (Çakmak, 2009: 14)

Platon'un idealizmi ve Aristoteles'in oluşturduğu sistemler öncesinde dogmatikler ve şüpheciler tarafından bilgi, Platon ve Aristoteles ile beraber sistemli hale gelmiştir, skolastik dönem ile devam etmiş; Descartes ve ardılı filozoflar ve bilimin hızla gelişmesi ile beraber hem felsefi alanda hem de bilimsel alanda birçok sınıflandırmaya tabii tutulmuş ve incelenen problemler vesilesiyle birçok felsefi doktrin oluşmuştur.

Auguste Comte, 19. yüzyılda pozitivist felsefeyi kurarak bilim ve metafizik arasında büyük ayrımlar yapmış, bilimin olgulara dayanması gerektiğini savunmuştur. Comte'nin ampirik bilgiler vurgusu hem felsefenin hem de bilimin seyrini büyük ölçüde

değiştirmiştir. Metafizik ile bilim arasında büyük farklar vardır ve metafizik bilgi bilimsel bilginin sınırları ile mukayese edilemez. Ayrıca 'ideolojik bir son', tarihsel aşamaların son basamağı, felsefe çığırı olarak nitelendirilen pozitivizm; felsefenin genel ve tüm bilgileri kapsayıcı sistemini yıkmış; fizik, doğa bilimleri, sosyoloji ve psikoloji felsefeden koparak kendi alanlarında bir sisteme ve bilgiye sahip olan bilimsel bilgi ve dallarını oluşturmuştur. (Ertürk, 2004:3)

Pozitivizme göre metafizik olanaksızdır. Metafiziğin olanaksızlığı ve olanaksızlığının incelenmesi, deney ve gözlemi birinci sıraya koyarak fizik ve doğa bilimlerinde keskin ayrım yapar. Toplumsal analiz süreçlerinde de deney ve gözlem yöntemi ile hareket edilmesi felsefeden kopuş olarak sosyoloji bilimini doğurmuştur. İlk örneklerini ve temellerini İbn-i Haldun felsefesinde gösteren sosyoloji, Comte sayesinde sistemleştirilip bilim haline gelmiştir. (Ertürk, 2004:5)

20. yüzyıla gelindiğinde bilginin tarihsel gelişimi içerisinde ön plana çıkan ekol pragmatizmdir. Kuşkuculuk ve idealist felsefenin karşısında yer alan bu ekol, mantık ve pozitivist bilimleri ön plana çıkararak; metafiziksel ve idealist akımların bilginin tarihsel gelişimi içerisinde yığılmaya yol açacağını, din ve inançlara bakış açısı ile materyalist bir düzlemedir. 20. yüzyıl öncesinde diyalektik materyalizm ile din ve inançlara olan yoğun saldırı; bilimin sürekli ilerlemesi pozitivist ve pragmatist ekollerin de etkisiyle dini ve bilimsel bilgi arasında keskin ayrımlar yapmıştır. Bilimin vardığı sonuçlar evrensel ve herkes tarafından kabul edilebilir. Ancak metafizik ve idealist fikirler, evrensel nitelik taşıyıcılar da herkes tarafından kabul görmediği için yararlı değildir. (Cevizci, 2009:581)

20. yüzyılda analitik felsefe, bilginin tarihsel gelişimi içerisinde, Thomas Hobbes ve John Locke ile temelleri atılan, mantık, matematik ve dilde bilginin nitelikleri ve bilginin neliği ve kaynağı konularında çığır açan bir ekoldür. Gotlob Frege, Bertrand Russell, Ludwig Wittgenstein ve Karl Popper öncülüğünde gelişen ekol 'analiz' ve 'ayıklama' metotlarını ön planda tutarak bilgi denilen olgunun hangi anlamda bilgi olduğunu araştırır. (Cevizci, 2009:599). Analitik felsefenin karşısında fenomenoloji yer alır ve taban tabana zıt ekollerdir. Fenomenolojik gelenek, analitik felsefecileri kör olarak nitelendirir. Deneyim ve metaforlar konusunda ayrılığa düşen bu iki gelenek, bilimcilik ve bilgi problemleri, nesnellik, dil ve zihin konularında ayrılığa düşmüştür.

Hakiki bilgi arayışı ve bilimsel akla karşı geliştirilmiş yeni teoriler bilgiyi tarihsel süreçte yeniden farklı bir yere konumlandırmıştır. (Cevizci, 2009: 651)

Bilginin tarihsel gelişimi, 21. yüzyılda bambaşka bir boyut kazanmıştır. Bilimin sürekli ilerlemesi ve dünyanın küreselleşmesi ve iletişimin hızla artması, yapay zeka hakikat ve gerçeklik gibi kavramları sorgulanmasına yol açmış, bilginin gerçeklik algısını değiştirerek Jean Baudrillard tarafından ortaya atılan simülasyon teorilerini ortaya çıkarmıştır. Baudrillard'a göre günümüzde hakikat, gerçeklik, düş, taklit kavramsal değerlerini yitirmiş; simulark üzerinden geliştirilen metafizik sistemiyle yaratıcı da dahil simularkların gerçeklik algısını yıkarak sistemi ele geçirdiğini iddia eder. Teknolojinin hızla artması, tüketim ve gelişen kapitalizm simularkların oluşmasını zorunlu kılmıştır. Bu bilginin tarihsel sürecinin son basamağında yıkıcı ve gelinen noktada modern felsefesinin ve bilgi sürecinin çöküşüdür. (Baudrillard, 2014: 45-60)

Bilginin neliği? Sorusu önemlidir. Bu soruyu temel alıp genel bir disiplin çerçevesinde yorumlayarak, soruyu cevaplamaya çalışan felsefi disiplin alanı epistemolojidir. Epistemolojide Bilgi nedir? Sorusundan ziyade, doğru bilginin ne olduğu ya da olmadığı, kaynağı ve sınırı üzerine tartışılan tüm görüşler ve düşünceler bize epistemolojinin bütün şemasını oluşturur.

Bilgi nedir? Sorusunun cevaplanmasında şematik yörünge, ilk olarak kavram ve terimler üzerinden bilgi felsefesini oluşturan ana öğeleri incelemek, ikinci olarak epistemoloji çerçevesinde bilgi felsefesi problemlerini incelemek; üçüncü aşamada felsefi akımlar çerçevesinde bu akımların bilgi konusuna yaklaşımlarını irdelemek ve son aşamada ise epistemoloji ve bilginin felsefe tarihi içerisinde geçirdiği süreçleri incelemek olacaktır. (Çüçen, 2005: 32)

Epistemolojinin en temel sorunu bilgidir, en temel kavramları ise özne, nesne ve dildir. Özne ve nesne arasında oluşan ve bu iki kavram arasındaki ilişkiden ve sürecin meydana getirdiği dilin oluşturduğu olgular bilgidir. Özne ve nesne arasındaki ilişkiyi ve bilginin oluşması süreci bize epistemolojinin genel kavramsal çerçevesini vermektedir.

Epistemolojiyi en temelde inceleyen filozof Sokrates'tir. Sokrates'ten sonra gelen Platon, epistemolojiyi bir sisteme oturtmuş, kendisinden önce gelen filozoflardan ayrı

bir metafizik ve idealist öngörüsüyle epistemolojinin ve Bilgi Nedir? Sorusunun kavramsal çerçevesini ve metafizik altyapısını kendi sistemi üzerinden kurgulamıştır.

Epistemolojinin problemleri temelde doğruluk ve gerçeklik olguları üzerinden ele alınmaktadır. Epistemoloji, bilgiyi araştırırken doğruluk ve gerçeklik olguları üzerinden hareket ederek anlamlılık, tutarlılık olgularına geçerek bilgiyi gerekçelendirme sürecine geçmektedir. Bu gerekçelendirme dil felsefesi, mantık, ahlak felsefesi ve ontolojiyi de kapsamaktadır.

Epistemolojide bilgi sorunu, Descartes'te ve Descartes'ten sonra Hegel ve Kant ile beraber modern felsefeye geçiş sürecinde, apriori ve aposteriori kavramları epistemolojinin problemlerinin temeline oturmuştur.

Bilgi Nedir? Sorusundan hareketle doğru bilginin imkanlılığı çerçevesinde Antik Dönemden günümüze kadar felsefenin her alanında akımlar ve doktrinler oluşmuştur. Bilginin mahiyeti, yapısı, sınırı ve değişkenliği epistemoloji incelemelerinin üçüncü aşamasında bize akımları ve doktrinleri verir. İlk karşımıza çıkan kuramcılar dogmatiklerdir. Bilginin yapısı, sınırı ve değişkenliği çerçevesinde dogmatiklere göre metafiziksel anlamda bilgi vardır ve imkan dahilindedir. Ancak dogmatiklerin görüş ayrılığına düştüğü konu bilginin kaynağı meselesidir. Bilgiyi bize veren duyu, akıl, deney veya vahiy olabilir. Dogmatiklerin görüş ayrılığına düştükleri nokta burasıdır. Ayrıca dogmatikler bilginin olanaklılığı sorusuyla ilgilenmezler. (Çüçen, 2005:40)

Dogmatiklerin tam karşısında yer alan kuramcılar septiklerdir. Septiklere göre bilgi şüphelidir ve doğru bilgi olanaksızdır. 'Mutlak' bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Septikler kuramlarıyla din felsefesinin birçok temelini derinden sarsmıştır. Septiklerle en sert tartışmalara giren filozoflardan birisi de Gazali'dir. Sextus Empiricus'a göre kuşku haricinde her türlü bilgi dogmatiktir. Antik Yunan felsefesini derinden etkileyerek agnostik bir bakış açısına sahiptir. Şüpheyi bir yöntem olarak ele alan Descartes ise bilgiye ulaşma sürecinde en temele şüpheyi koyarak, açık, 'apaçık' saf bilgiye ulaşmayı hedefler. En son varılan nokta 'bilginin neliğinin' probleminin cevabıdır. Gazali de Descartes gibi şüpheyi düşünme yöntemi olarak ele almıştır. Gazali'nin şüphe yöntemi, felsefesinde Gazali'yi sezgiciliğe götürür. (Çüçen, 2005: 42)

2.1.1. Gazali'de Bilgi

Bilgi konusunda diğerk düşünürlerden farklı olarak etraflı bir şekilde araştırmalar yapan ve bilgiye sağlam temeller bulmaya çalışan insanlardan birisi de Gazali'dir. Onun felsefesinin temelini, bilgi probleminin oluşturduğunu söylemek mübalağa olmaz. Gazali düşünce sisteminde oluşabilecek boşlukların bilgi meselesinden kaynaklanabileceğini, sağlam ve güvenilir bilgi üzerine kurulu bir düşünce ve inanç sisteminin her zaman ve her yerde savunulabileceğini ileri sürmüştür.

Gazali'ye göre bilgi, doğruluğu subjektif ve objektif olarak deneylerle kanıtlanmış ve dini olarak apaçık bildirilmiş, üzerinde hiç şüphne olmayan verilerdir. Gazali bilgiyi şu şekilde tanımlar:

Okuyucum, bilmiş ol ki, ilim, insan ruhunun, müfred halde veya mürekkep halde olsun eşyanın hakikatlerini ve çeşitlerini niteliğiyle, mahiyetiyle, cevheriyle, özüyle maddeden mücerret olarak tasavvur etmesidir. (Gazali, 2013: 11)

Onun bilgi teorisinde bilen, bilinen ve bilgi diye daima bulunması gereken üç temel unsur vardır. Burada bilen (âlim) eşyanın hakikatlerinin kendisinde ortaya çıktığı kalptir. Bilinen, bilinmek istenen (malûm) eşyanın hakikatleridir. Bilgi (ilim) de eşyanın hakikatlerinin kalp aynasında ortaya çıkmasından ibarettir. (Gazali, 2014: III/32)

Gazali'nin bilim tanımında da bazı ayırım noktaları göze çarpmaktadır. Bu noktalardan en önemlisi, Aristoteles'in tarifinde olduğu gibi bilimin kesinlik ifade etmesi yönüyle gündelik bilgiden ayrılmasıdır. Gazali bilimin, bilgiden türediğini ve basit, tikel bilgilerin bir araya gelerek birleşik bilgileri; yani bilimi meydana getirdiğini söyleyerek "alemi bilmeyen, hudûsu bilmeyen, alemin hadis oluşunu da bilemez." demiştir. Dolayısıyla Gazali'ye göre ilim, marifetlerin birleşiminden oluşmaktadır. (İbiş, 2006: 32)

Epistemoloji alanında başvurulacak kilit isimlerden birisi de Gazali olmuştur. Yaptığı çalışmalar ile İslam coğrafyasında bilginin tanımı ve felsefenin seyrini değiştiren Gazali, çalışmaları ile sayısız filozofu ve araştırmacıyı etkilemiştir. Özellikle sezgicilik akımını benimsemiş filozoflar ve İslam coğrafyasındaki mutasavvıf ve tasavvufçu filozoflar Gazali'nin bilgi felsefesi ve araştırmalarından en çok etkilenmiş kişilerdir.

2.1.2. Bilgi Türleri

Antik Yunan'dan İslam felsefesine ve çağdaş felsefeye kadar çok çeşitli bilgi ve bilim açıklamaları vardır. İnsanın yaratılışı gereği düşünen ve sorgulayan bir varlık olması, kendisini, çevresini, geçmişini, geleceğini sürekli olarak merak etmesi bilgi sorununu her zaman güncel kılmıştır. Öncelikle bilgi, kendisine has bir varlık, bir form mudur yoksa bir ilişki soyut bir kavram mıdır? Bilginin kaynağı akıl mıdır, sezgi midir, ruh mudur? Bilgi mümkün müdür? Bilginin türleri nelerdir? Sorular bilgiye dair cevabı aranan sorulardır.

Bilgi türleri, gündelik bilgi, bilim kavramları üzerine filozoflar ve düşünürler arasında bir uzlaşma olmasa da bilgi ile bilim arasındaki bağlantı, bilimin bilgiden türeyişi genellikle kabul gören bir husus olarak öne çıkmaktadır. Bu anlamda bilgi, "suje ve obje arasında sujenin tasdikiyle ve bilinciyle ortaya çıkan bir üründür" olarak tarif edilmektedir. (Açıkgenç, 1990: 175) Bu tanımda obje ile özne olan yani insan kastedilirken, obje ile nesne olan yani insan dışındaki varlıklar, dünyanın varlığı kastedilmektedir. Bu tanımlamada yine önemli olan bir husus da sujenin tasdiki ve bilincidir. Bilgi, suje ile obje arasındaki bir ilişki olarak bir tasdik, bilinç sonucu var olabilmektedir. Yani bilgi için bilinç, akıl, sezgi unsuru gerekmektedir. Bu tanım ve kavrayış bize gündelik bilgi ile bilimin ilişkisini ve ayrımını anlamak için de bir yol sunmaktadır.

Bilim ve bilimsel bilgi üzerine düşünen filozof Aristoteles, bilim nedir? Sorusuna "konusuna uyan, onu doğru olarak yansıtan doğru bilgidir"(Arslan, 2003: 150) yanıtını vermektedir. Aristoteles, daha sonra bilim tanımında bilginin sadece doğru olmasının yetmeyeceğini ekleyerek, bilginin aynı zamanda mutlak, zorunlu ve evrensel olarak doğru olması gerektiğini belirtmektedir. Aristoteles'in bilim tanımıyla birlikte gündelik bilgi ile bilim arasındaki ayrım belirginleşmektedir. Aristoteles, bilimi, bilimsel bilgiyi kalıcı, evrensel, değişmez bilgi şeklinde tarif ederek onu, gelip geçici, değişken ve evrensel olmayan gündelik bilgiden ayırmıştır. (Arslan, 2003: 151)

Gazali de bilimi sebr, taksim ve misal yoluyla tarif etmektedir. "İlim, taksim (kendisiyle karışabilecek şeylerden ayırım) yoluyla şek ve zandan ayrılmaktadır. Çünkü ilim kesinlik ifade eder."(İbiş, 2006: 31) Gazali'nin bilim tanımında da bazı ayırım noktaları görülmektedir. Bu noktalardan en önemlisi, Aristoteles'in tarifinde olduğu gibi

bilimin kesinlik ifade etmesi yönüyle gündelik bilgiden ayrılmasıdır. Gazali ayrıca bilimin, bilgiden türediğini ve basit, tikel bilgilerin bir araya gelerek birleşik bilgileri yani bilimi meydana getirdiğini “Âlemi bilmeyen, hudûsü bilmeyen, âlemin hadis oluşunu da bilemez”. Dolayısıyla ilim marifetlerin birleşiminden oluşmaktadır” sözüyle belirtmektedir. (İbiş, 2006: 32)

Gazali bilgiyi elde edilişi bakımından genel olarak iki ana grupta açıklar. Bunlar: Zâhiri bilgi ve batını bilgidir. Bu iki bilgi tarzını şu cümleleriyle açıklar:

Yere kazılmış bir havuz düşünelim. Bu havuza dışarıdan nehirlerden su aksın. Aynı zamanda havuzun dibi de kazılarak yukarıdan akan suya oranla yerden daha temiz ve saf su çıkarılarak havuza karışsın. İşte kalp bu havuza, ilimde suya benzer. Nehirlerden gelen su, duyuların yerini tutarken, havuzun dibinden çıkan saf su ise keşf yoluyla elde edilene karşılık gelir. (Gazali, 2014: 47)

2.1.2.1. Zâhiri Bilgi

Aklımız ve duyu organlarımızla edindiğimiz bilgilerdir. Eşyanın rengi, varlıkların büyüklüğü küçüklüğü, besinlerin tatları bu yolla ulaştığımız bilgilerdir. Gazali, insanın alemdeki varlıkları tanıyabilmesi için onun ilk yaratılan bilgi kaynağının duyu organları olduğunu ifade eder. (Gazali, 2016: 61) Burada insanın ilk meydana gelen bilgi kaynağı duyu organları olduğuna göre insanın sahip olduğu ilk bilgi de duyular aracılığıyla elde ettiği duyu bilgisi olacaktır. İlk yaratılan duyu organının varlıkların sertlik-yumuşaklık, yaşlılık-kuruluk, sıcaklık-soğukluk gibi vasıflarını algılayan dokunma duyusudur. (Gazali, 2002: 276)

Dolayısıyla dokunma duyusu dışındaki duyular varlıkların bu çeşidiyle algılanamaz. Bu duyu deri bütününe yayılmıştır ve nitelik olarak kendisinden daha sıcak ve daha soğuk varlıkları algılar. Dokunma duyusundan sonra göz organımız varlıkları algılamada etkindir. Gazali’ye göre duyu âleminde en geniş edinim sağlayan gözdür. (Gazali, 2016: 66) Renkler, şekiller vs. göz tarafından algılanır. Gözü bir aynaya benzetebilir. Bu duyulardan sonra sırasıyla işitme, tatma ve koklama duyuları gelmektedir. İnsan işitme duyusuyla seslerin, tatma duyusuyla tatların ve koklama duyusuyla da değişik kokuların bilgisini elde eder.

İnsanda ilk meydana gelen bilgi kaynağını daha önce belirtmiştik. Buradan insanın ilk ulaştığı bilgi de duyu bilgisidir diyebiliriz. Ona göre duyulardan sonra yaklaşık yedi yaşlarında insan, temyiz çağı denilen bir devreye girer. Bu devrede insan, duyular âleminin dışındaki şeyleri idrak eder ki, bunların hiçbirisi his âleminde bulunmaz. İşte temyiz çağından sonra düşünürümüze göre akıl yaratılır. Ona göre akıl vasıtasıyla insan, zorunlu, câiz ve imkânsız şeyleri yani daha önceki devrelerde idrak edemediklerini algılar. (Gazali, 2016: 67)

Böylelikle insan, daha önce duyular aracılığıyla his âlemine ait birtakım bilgiler edinirken şimdide akıl ile aklın sahasına giren alanlarda birtakım bilgiler elde etmektedir.

2.1.2.2. Bâtınî Bilgi

Bu tür bilgiler deruni bilgilerdir. Yani varlıkların iç yüzüne ilişkin bilgilerdir. Bu bilgilere ancak akıl üstü kuvvetler olan ilham ehli ve keşf yoluyla ve kalp gözü açılmış kişiler ulaşabilir. Zevahiri bilgilerde yanılğı olmasına rağmen batını bilgilerde yanılğı olmaz. (Demircioğlu, 2014: 94)

Gazali'ye göre bilginin asıl oluşumu iç duyulardan meydana gelmektedir. İç duyuları ise ortak duyu ve vehim gücü şeklinde ele alıyor. Ortak duyular; duyu bilgisi ve duyu organlarının gerçekleştirdiği bilginin algılandığı yerdir. Örnek verecek olursak herhangi bir varlık görüldüğünde iki gözde iki suret ve iki kulakta iki ses olmasına rağmen bunların tek bir ses ve yekvücut olarak algılanması bunların ötesinde tek bir algılama noktası olduğunu gösterir. İşte bunu sağlayan ortak duyudur. (Gazali, 2002: 193)

Ortak duyu suretleri algılamakta, vehim gücü ise manaları algılar, örneğin insanın yılan görüp irkilmesi kaçması ya da çocuğun annesini görüp onu tanıması ve ona koşması gibi. Vehim gücünün algıladığı şeyin temeli duyularla algılanamayan birtakım cüz'î manalardır. (Gazali, 2002: 273)

Gazali'ye göre eğer batınî duyular olmayıp sadece beş duyu ile hareket etseydik, deneyip başarısız olduğumuz bir şeyi defalarca tekrarlamaktan kendimizi

alı koyamazdık. Yani sürekli bir deneme yanılma yolu canlılar için zorunlu hale gelirdi.(Gazali, 2002: 274)

2.1.2.3. Tasavvufi Bilgi

Gazali diğer bilgi türlerinin güvenilirliğini inkâr etmez fakat onun en güvendiği bilgi türü tasavvufî bilgidir. Diğer bilgi türlerine göre hakikate götürmesi daha yüksektir. O hakikate ulaşmada kelamdan felsefeye Bâtınîliğin her birini tecrübe etmiş ancak son durak olarak kendisini tasavvufta bulmuştur.

Tasavvufî bilgi, Allah'a dair bilgidir ve sadece insanın evlat, makam, mal gibi dünyevi varlıklardan uzaklaşması ile elde edilir. Bu bilgiye ulaşma dilin sürekli Allah'ı zikretmesi ve bu zikrin kalbe ulaşarak kalpte Allah sevgisi dışındakileri silmesiyle mümkündür. Kişi tasavvufî bilgiye sahip olunca diğer bilgi edinme melekelerini dışarda bırakmak zorundadır. Çünkü tasavvufî bilgiyi epistemolojik olarak iletme mümkün değildir. (Demircioğlu, 2014: 113)

Tasavvuf ilminin gayesi kalp ve nefisleri ıslah edip, insana güzel ahlak kazandırmaktır. Tasavvuf, şer'i ilimlerin ölçülerini kullandığı takdirde faydalı ve doğru bir ilimdir. Ona göre tasavvufçular öğrenmekle elde edilen bilgiye değil de ilham yoluyla elde edilen bilgiye meyleder. Bu yüzden ilim okuyarak delilleri araştırmayı, tahsil etmeyi istemezler. Bilgi etmek için kullandıkları metot; kalbi her şeyden temizlemek, kötü sıfatları yok etmek, dünyevi şeylerden alakayı kesmek ve Allah' a yönelmektir. Bu gerçekleştiğinde Allah o kulunun kalbine sahip olur ve nurlarıyla onun kalbini aydınlatır. Nitekim peygamberler ve velilere ilahi sırlar yazıp okuma ile değil de dünyadan yüz çevirme, alakaları kesme ile teveccüh olmuştur. (Demircioğlu, 2014: 114)

Gazali, tasavvufî bilgiye çok önem vermekle birlikte şer'i ölçülerden koparak nefsin, aklın ve felsefenin uydurmaları ile zararlı bir bilim haline gelebileceği uyarısında da bulunmaktadır. Özellikle Allah'ın zati sıfatları hakkında tecrübe ve deneye bağlı kalarak görüşler ortaya koymak insanı dalalete sürükler.(Gazali, 2016: 52)

2.1.2.4. Felsefi Bilgi

Felsefi bilgi, düşünen subjenin nesneyi merak etmesiyle ona yönelmesi, sorgulaması ve anlamasıyla ortaya çıkan ön yargısız, tutarlı düşüncelerden oluşan bilgi

türüdür. Diğer bilgi türleri varlığı parçalayarak ele alıp bulduğu bilgileri doğru kabul ediyor. Felsefi bilgi evreni, insanı, varlığı parçalamadan bir bütün onu anlamaya çalışır. Felsefi bilgi, insan, evren ve toplumu akli ön plana alarak araştırıp, inceleyen eleştirel bir düşünmenin sonunda ortaya çıkar. (Çüçen, 2001: 24).

Felsefi bilgi, birleştirici ve bütünleyicidir ve birikimsel olarak ilerler. Felsefi bilgi daha önceki bilgilerden ayrı düşünülemez, filozoflar ne kadar önceki bilgileri eleştirse de onlardan beslenerek ürünler ortaya koyar. Çözümlememiş problemler üzerine yeni yorumlar getirerek onlara çözümler üretir. Yani bir süreklilik esastır. Felsefi bilgi, bilimsel bilgi gibi gözlemlerle ve deneyle kanıtlanamaz. (Çüçen, 2001: 26).

Gazali, felsefeye getirdiği eleştiri ile hatırlanan bir kalamcıdır. O kendi döneminin ilk eleştirilecek bilimi olarak felsefeyi seçmiştir. Ancak felsefeyi eleştirmeden önce bu bilimi öğrenmek için çaba sarf etmiştir. El-Munkız'de felsefe öğrenme ve düşünmeye yaklaşık iki yıllık bir zaman diliminde ulaştığını belirtmektedir. Gazali, Tehafüt el-Felasife adlı eserinde felsefenin tutarsızlığını ve felsefenin İslam esaslarına zarar verdiğinden bahsederken, Makasıd el-Felasife adlı eserinde felsefenin amaçlarını ve filozofların görüşlerini tarafsız bir şekilde ele almıştır. Bu eserinde eleştiriden öte felsefenin tutarlı yönlerinden bahsetmiştir. Buradan Gazali'nin tamamen felsefi düşünceye karşı olduğu anlayışının tutarsız olduğunu söyleyebiliriz.

2.2. BİLGİ ELDE ETME VASİTALARI

Gazali'nin bilgi felsefesinde bilginin mahiyeti, imkanı ve kesinliği kadar önemli bir konu da bilgiyi elde etme kaynaklarıdır. Gazali'den önce Batı felsefesinde ve İslam felsefesinde bilgi kaynaklarına dair farklı tez ve iddialar bulunmaktadır.

Gazali'nin bilginin gerçekliği, mutlaklığı ve kaynağı konusundaki araştırmaları ve çalışmaları onu şüpheli yönden etkilemiştir. O, ilim hayatı boyunca sürekli olarak bilginin gerçekliğini, kesinliğini ve kaynağını sorgulamıştır. Şüphesiz günümüzde Gazali'nin hem İslam felsefesinde hem de Batı felsefesinde önemli bir düşünür olarak ele alınmasının temel nedeni de bu sorgulama ve irdeleme ile birlikte ortaya çıkan fikirleridir.

Gazali, bilgiden şüphe duyma, bilgiyi sorgulama, ve bilgiyi eleştirme sürecine öncelikle kendisinden başlayıp daha sonra bu metod ile bütün bir evreni ele almıştır. Otobiyografik özellik gösteren ve Gazali'nin hayatına dair birçok ayrıntıyı öğrenmemizi sağlayan el-Munkız isimli eserinde Gazali, bu durumu “Arzum, önce kendi kendime, hadislerin hakikatlerini öğrenmektir. İlmî hakikatini ve ne olduğunu araştırmak behemehâl lazımdır dedim.”(Gazali, 2014: 25) sözleriyle ifade etmektedir. Gazali'nin verili bilgiyi gerçek ve kesin olarak kabul etmeyip kendisinden başlayan bir irdeleme ve sorgulama süreci sonucunda ilmî hakikati araştırmanın gerekliliğini vurguladığı görülmektedir.

Gazali'ye göre doğru bilgi, içinde hiçbir şüphe olmayacak şekilde bilinen, kendisinde yanlış olma ihtimali bulunmayan ve ayrıca kalbin de yanlışlığına inanmadığı bilgidir. (Gazali, 2014: 26) Dolayısıyla her bilgi doğru bilgi değildir. Bilginin birden çok kaynağı ve birden çok görüntüsü bulunmaktadır ancak doğru bilgi bunların arasında şüphe duyulmaması, mutlak olması ve kalbin de doğruluğunu sezdiği bilgidir. Gazali doğru bilgiye ulaşma ve onu araştırma sürecinde birçok farklı bilgi kaynağını incelemiş ve bunlar üzerinde bazı sonuçlara varmıştır.

Gazali'nin farklı eserlerinde bilgi kaynaklarına dair farklı açıklamalar yapmış olması net olarak bir tasnif yapmayı şüphesiz zorlaştırmıştır. O, eserlerinin büyük kısmında duyular, akli bilgi kaynağı olarak değerlendirmektedir. İtikatta Orta Yol isimli eserinde bilgi kaynaklarını; hissiyat, zaruriyyat, tevatür ve semiyat olarak dört başlıkta ele almaktadır. (Gazali, 2010: 19) O burada hissiyat ile duyuları ve duyulara dayanan bilgiyi kastetmektedir. Gazali'ye göre duyu organlarının bilgileri yani gözün görmesi, kulağın sesleri duyması, burnun koku alması gibi dış duyuların yanı sıra üzüntü, sevinç gibi duyguları algılayan iç duyular da bilgi kaynağı özelliği göstermektedir.(Gazali, 2013: 135) Gazali'ye göre bir haberin veya bilginin ağızdan ağıza yayılması anlamına gelen tevatür ile işitmeye ve nakile dayalı bilgi veya haber anlamına gelen semiyat da bilgi kaynaklarıdır.(Gazali, 2010: 20) Doğru haber anlamına da gelen tevatür ve semiyat bilgi kaynakları olarak sayılırsalar da bunlar insanın bilme yetisi ile ilgisizdirler ve dolayısıyla güvenilir bilgi kaynakları değillerdir.

Gazali Ledün Risalesi'nde ise sezgiyi ve vahyi bilgi kaynakları arasında saymaktadır. (Gazali, 2013: 139) Gazali'ye göre sezgi ve vahiy, öğrenmeden ve

herhangi bir çaba göstermeden bir anda kalbe doğarlar.(Gazali, 2014: 47) Vahiy, bu kaynaklar arasında en yüce olanı özelliği gösterir ve peygamberlere has bir bilgi kaynağıdır. Allah melekleri aracılığıyla peygamberlerin kalbine bilgileri çaba sarf etmelerine gerek kalmadan doğdurur. Sezgi ise velilere, sufilere ve kalbini, nefsini temizlemiş seçilmiş insanlara özgü bir bilgi kaynağıdır.

Vahiy ve sezgi, ilahi bir özellik taşırlar ve bu dünyaya değil gayb alemine ilişkin bilgi kaynaklarıdır. Her iki kaynakta da herhangi bir çaba sarf edilmesine gerek olmamasına rağmen sezginin ancak kalbini temizlemiş ve nefsini Allah'a yaklaştırmış insanlara doğacağı düşünüldüğünde sezgi de bir anlamda insan çabasını gerektirmektedir. Oysa vahiy de böyle bir durum söz konusu değildir.

Gazali el-Mustasfa'da ilahi bilgiye dayanan bu kaynakları sağlamlık derecelerine göre evveliyat, iç müşahadeler, dış duyular, tecrübiyat, mütevatirat, vehmiyat ve meşhurat olmak üzere yedi kategoride değerlendirmiştir. (Gazali, 2006: 69). Bunlardan ilk beşi kesinlik sırasına göre sıralanırken son ikisi kesin değildir.

Gazali'nin en çok üzerinde durduğu bilgi kaynaklarından birisi de akıldır. Duyulara karşı güvenini yitiren Gazali, akılı bilgi kaynağı olarak görmüştür. Duyuların bilemeyeceği bilgilerin akıl ile bilinebileceğini savunarak bu dünyaya dair birçok şeyin akıl ile kavranabileceğini dile getirmiştir. Ancak Gazali daha sonra akla da şüpheyle yaklaşarak onun da kesin bilgi kaynağı olmadığı sonucuna varmıştır. Akıl, bu dünyanın bilgilerini kavramaya yetkin de olsa gayba dair bilgileri bilememektedir. Gazali'ye göre aklın bu yetersizliği nedeniyle ilahi bilgiye dayanan sezgi, vahiy ve ilham, en üstün bilgi kaynaklarıdır.(Gazali, 2014: 265) Akıl ise ilahi bilgiyi anlamak ve tasdik etmek için gereklidir.

Gazali'nin bilgiyi elde etme vasıtalarını ana hatlarıyla duyular, akıl, rüya, sezgi ve tecrübe olarak ele almak mümkündür. Gazali sadece bilgi kaynaklarını açıklamakla kalmamış bilgiye metodik ve sistematik bir yaklaşım da sergilemiştir. Gazali bilgiyi temellendirme sürecinde şüphecilik, akılcılık, deneycilik ve sezgicilik metodlarını kullanmıştır. Ancak bu metodlardan sadece birisine bağlı kalmamış tüm metodları gerçek bilgiye ulaşmak için zaman zaman kullanmıştır.

Gazali'nin bilgi felsefesinde temel düşünce metodu şüpheciliktir. Gazali, bilgi üzerine düşünmeye ve çalışmaya başladığı andan itibaren sürekli şüpheci bir yaklaşım göstermiştir. Onun bu şüpheciliği doğru ve güvenilir bilgi kaynağı konusunda önce duyuları sorgulamasına neden olmuş ve bu sorgulama sonucunda duyuların mükemmel derecede güvenilir ve doğru bilgi kaynağı olmadığına karar vermiştir. Duyuların ardından akla yönelen ve onu da sorgulayan Gazali, aklın da bu dünyaya dair bilgileri bilebileceğini ancak gayb aleminin sınırlarını bilemeyeceği sonucuna varmıştır. (Gazali, 2014: 280) Gazali'nin bilgi kaynakları konusundaki bu yolculuğu nihayet onu ilahi bilgi olan vahye, ilhama ve sezgiyi en güvenilir ve mükemmel bilgi kaynağı olarak görmesiyle neticelenmiştir.

Gazali, tüm konularda olduğu gibi bilgi konusunda da birtakım ön kabullerle kendi bilgilerinin mutlak doğruluğundan emin olmayı fanatizm olarak görür ve bu tarz bir tutum sergileyen kişilerin gerçek ve mutlak bilgiye ulaşma ümidini en baştan kaybedeceğini dile getirerek şüpheden kurtulmanın ancak delil ile mümkün olacağını belirtmektedir. (Gazali, 2014: 20) Gerçeklik konusunda temel olarak insanı alan Gazali, Descartes'ten dört yüzyıl önce 'irade ediyorum o halde varım' önermesini dile getirmektedir. (Şerif, 2000: 173)

Gazali'nin bilgi felsefesinde bilgi kaynakları konusunda başvurduğu düşünce metotlarından birisi de deneyciliktir. Gazali, bilgilerin gerçekliği konusunda onların delilleri sınamaya ve deneye maruz bırakmıştır. İnsanın eşyalara dair bilgisinin daha çok duyulardan elde edildiğini ve bu yüzden duyuların deney ve tecrübeden geçirilmesini gerekli görmektedir. Örnek olarak hareketsiz duran bir cismin gölgesinin hareketsiz görünmesini ele alan Gazali, bu durumun göz duyusunun yanılmasından ibaret olduğunu gözlemleyerek anlamak mümkündür sonucuna varmaktadır. (Gazali, 2016: 18) Gazali deney ve gözlemi sadece duyuların bilgisine değil aklın bilgisine de uygulamıştır. Gazali'ye göre, gözle madeni para büyüklüğünde algılanan bir yıldızın, dünyadan çok daha büyük olduğu akılla, hendesi delillerle öğrenilebilir. (Gazali, 2016: 21) Burada delil olarak başvurulan deney ve gözlem sonucunda ortaya konulan astronomi ve geometri bilgileridir.

Gazali'nin epistemolojisinde akıl, bilme yetisi olarak bu dünyaya ait her şeyi idrak edebilmektedir. Gazali duyuların bilgisine akli temyiz noktası olarak akılcı bir metod

izlemiştir. Gazali bilgileri ele alışında onların doğruluğu noktasında asgari bir mantık aramaktadır. Gazali aklın alanı olarak bu dünyanın bilgilerini alırken onu gayb aleminin bilgisi için yeterli görmemektedir.(Gazali, 2014: 56) Yine de akıl gayb aleminin bilgilerinin idrak edilebilmesi için önemlidir.

Aklın ötesinde bir dünyanın ve hakemin var olabileceğini kabul etmekle, gaybı ve aklın üstünde bir kuvvetin varlığına hükmeden Gazali, bunu altıncı duyu olarak nitelendirmektedir. (Çubukçu: 1964: 86) Sezgicilik Gazali'nin bilgiye ulaşmada düşünce metodunun nihaî bölümünü oluşturur. Burada sezgicilikle, Gazali'nin kalbi bilgi olarak tanımladığı mutlak hakikatin bilgisine ulaşmanın yolu kastedilmektedir. (Gurbetoğlu, 2014: 9)

Gazali, ilmin üçlü bir yol izlemekle elde edilebileceğini değerlendirmektedir. Bunlar sırasıyla ilim tahsili, riyazetle nefis kontrolü ve tefekkür aşamalarıdır.(Gazali, 2014: 38) Kalbin hakikatlere açılması ve ilme sahip olması bu yolun izlenmesiyle mümkün olacaktır. Gazali'ye göre mutlak hakikatlerin idrak merkezi kalptir ve duyular ve akıl idrakte kalbin yardımcılarıdır.(Gazali, 2014: 40) Böylece gerçek bilgiye ulaşmada nihai merci olan kalp, öğrenme ve istidlâl yoluyla hakikatleri idrak edebileceği gibi, tanrı tarafından nur olarak bildirilmesi yoluyla da bilebilecektir. Gazali bunlardan birincisini feraset, ikincisini ise ilham veya sezgi olarak tanımlamaktadır. (Gazali, 2014: 44) Kesbi bir gayret olmadan öğrenmenin nübüvvet yoluyla gerçekleşebileceğini kabullenmekle beraber, çaba ve uğraşı terk edip riyazet yoluyla vehbî ilmi beklemenin yanlış olacağı kanaatindedir. (Gazali, 2014: 46) Gazali'ye göre bir taraftan ilim öğrenmeye gayret edilmeli, diğer taraftan da kalp temizlenerek Allah'ın nuru beklenmelidir.

Gazali'nin düşünce metodu olarak belli başlı birçok metoddan yararlandığı ve gerektiğinde hepsini kullandığı görülmektedir. Dolayısıyla Gazali'yi tam manasında akılcı veya tam manasında sezgici, deneyci gibi nitelemek mümkün görünmemektedir. Gazali bu metotların hiç birisinin tek başına yeterli olmayacağını görmüştür. O, yerine gören bütün metodlara başvurarak ilmi bir davranış sergilemiştir. Gazali'nin bilgi felsefesinde şüphecilik öne çıksa da o şüpheciliği bir yola çıkış noktası olarak kullanmış ancak nihai olarak bunu bir amaç veya tek metod olarak görmemiştir. Gazali'nin

epistemolojisini daha iyi anlamak için onun belirlediği bilgi kaynaklarına daha detaylı olarak bakmakta fayda bulunmaktadır.

2.2.1. Duyular

Felsefe tarihinde duyular kavramının incelenmesi, bilgelik ve felsefe öncesi dönemden felsefeye geçiş sürecinde, aynı zamanda bir doğa bilimcisi olan filozoflardan sonra özellikle Eflatun döneminde incelenmiş ve bir sisteme oturtulmuştur. Eflatun'un bazı diyalogları neredeyse duyuların açıklanması ve birbiri ile olan ilişkisine dayanır.

Eflatun'dan sonra Aristoteles, bir metafizik ve felsefe sistemi kurarken, duyuları ayrı ayrı başlıklar altında incelemiştir. Duyuları niteliklerine ve insan fizyonomisine göre sınıflandırmış, her sınıflandırmaya inceleyebildiği her ayrıntıyı da ekleyerek açıklamıştır.

Bilgi felsefesinin en önemli sorunlarından birisi şüphesiz bilgi ve bilginin kaynağı ve kaynağından hareketle ortaya çıkmış problemlerin incelenmesidir. Gazali'nin bilgi felsefesi incelemelerinde duyular, bilginin kaynağı incelemelerinin alt başlığı olup, temellendirmeleri de bilginin kaynağı probleminin incelenmesi ile ilgilidir. Bilgi felsefesine ve problemlerine metodolojik yaklaşımıyla Gazali, sezgicilik ekolünün savunucularından birisidir. Rasyonalizm ve empirizm ekollerinin birkaç noktada senteziyle sezgici bir ekol temeli atan Gazali, Eflatun ve Aristoteles araştırmaları yaparken sofistler hakkında elde ettiği bilgilerden hareketle şüpheciliği de ayrı bir kapsamda ele almıştır. Sofistlerin septik yaklaşımı incelemeleri, bazı noktalarda Gazali'nin duyular konusunda keskin görüşlere sahip olmasına sebebiyet vermiştir.

Duyular incelemelerinde öncelik, dokunma, işitme gibi dış dünyayla bağlantı kurmamıza yarayan duyularındır. Özden önce dışın, kabuğun incelenmesi; batının keşfinden önce zahirin ön planda olması gibi duyuların temel kaynağını ve özünü araştırmadan önce dış duyular, duyuların özü hakkında incelemeleri belirleyecektir.

Dış duygulardan sonra incelemelerin seyri, her insanın birer birey olmasını sağlayan ve ona farklılık atfeden diğer insanlardan ayrı kılan duyuların incelenmesine yönelik olacaktır. Hayal gücü, hafıza gücü gibi duyular; bahsedilen duyulardır.

Duyu bilgisi incelemelerinde, incelemeyi sistemleştiren bilgilerin oluşması, bu duyuların kaynağını ve ortaya çıkış tezahürlerini incelemeye dayanır. Meselenin özünü oluşturan ortaya çıkış tezahürleri hakkında ortaya atılan kanı ve doktrinlerdir.

Eflatun, Aristoteles ve sofist filozoflar ile beraber, Gazali'yi duyular noktasında etkileyen İslam filozofları da bulunmaktadır. Kindi, ilk İslam filozofu olarak nitelendirilir. Çünkü incelemeleri bir filozof sistemini ve metodolojisini yansıtır. Daha sonra İbn-i Sina ve Farabi, sadece İslam dünyası için tüm dünyada genel kabul görmüş evrensel bilgileri ile düşünce tarihine ışık tutmuştur. Özellikle İbn-i Sina, teorik incelemelerinin yanı sıra insan bedeni üzerinde yaptığı deneyler, duyular konusunda çok geniş kapsamlı incelemeler yapmıştır. Bu noktada Kindi duyuları nefisle, Farabi kavrama yetisiyle, İbn-Sina sınıflandırmalar yaparak metodolojik yöntemle açıklamıştır. Gazali ise benzer sınıflandırmalar duyuları açıklamıştır. Akıl bilgisinden farklı olarak duyular akıl ile beraber bilginin kaynaklarındandır. (Akdağ, 2010: 11)

Gazali'ye göre duyular güçtür. Allah'ın yaratıcı gücünden kaynaklı, doğada salt halinde bulunan, insanoğlunun nefisine de yerleşmiş ortak bir güç imgesine dayalı bir güçten bahseden Gazali, her duyunun kendi imkanlılığı dahilinde gücünü olduğu iddia eder. Güç ile beraber duyu mekanizmasını var eden olgu algıdır. Güç ve algı birleşimi her duyu organında kendi salt halinde bulunur. Görme duyusunun birleşimi ile işitme duyusunun birleşimleri farklılık gösterir. Güç ve algı birleşimi izlenimleri yaratır. İzlenimin oluşması, duyuların görevini yerine getirmesinin göstergesi olmaktadır. İşitmeyen bir kulak, görmeyen bir göz, tat almayan bir dil izlenim oluşturmamayan bir eksikliğe sahiptir. Dış duyular konusunda İbn-i Sina'dan oldukça etkilenmiş olan Gazali'ye göre dış duyular (zahiri) Allah'ın insanlara bahşettiği bir kuvvettir. (Akdağ, 2010: 12)

Gazali'ye göre bilginin oluşmasını sağlayan ilk kaynak dış duyulardır. Zahiri algı unsurları da denebilir. Mearicü'l-Kuds ve El-Munkız eserlerinde aktardığına göre şu şekildedir:

- *Hâsse-i lems
- *Hasse-i basar
- *Hasse-i sem
- *Hasse-i zevk

*Hâsse-i şemm.

Gazali'nin sıralamasına göre Hâsse-i lems ilk idrak noktasını oluşturur. İnsanlar, hayvanlar ve bitkiler de farklı fizyonomiye sahip olan bu duyu, idare ile bağlantılı olarak insanların hayat içerisinde bağlantı kurmasını sağlayan diğer tüm duyulardan önce gelen ilk idrak noktasıdır. Aristoteles'in hareket olgusunu ön plana çıkarması gibi, Gazali de duyuların ilk sıralamasına Hâsse-i lems yani dokunma duyusuna koyarak, hareketi birincil planda tutar. (Akdağ, 2010: 13)

Hâsse-i lems'den sonra Hasse-i basar duyusu; yani görme duyusu; gelir. Hasse-i basar'da temel mevzu surettir. Gazali'nin ayna metaforu üzerinden suretleri açıklaması Hasse-i basar duyusu ile de doğrudan bağlantılıdır. Bu duyu Allah'ın suretinin birer yansıması olarak tüm canlılara bahşedilmiştir. (Akdağ, 2010: 13)

Hasse-i sem; yani işitme duyusu; üçüncü sırada yer alır. Nasıl hareket ve suret ilk iki duyu için temel mevzu ise Hasse-i sem 'de de metafizik anlamda suretin diğer bir sureti olarak tezahürü havadır. (Akdağ, 2010: 14)

Hasse-i zevk; yani tatma duyusu; Hasse-i sem'den sonra gelir. Hâsse-i lems duyusu ve vücuttaki bağlantıların ortak bir tezahürü olarak bu duyu, hayvanlardan farklı olarak arzu ve hazzı ortaya çıkararak insanoğluna özel bir duyudur. (Akdağ, 2010: 14)

Hâsse-i şemm ise sıralamada son sıradadır. Hayvanları için çok önemli bir duyu olan Hâsse-i şemm; yani koklama duyusu; bir kuvvet neticesinde oluşur ve bunu Hasse-i sem duyusundaki gibi hava sağlar. Ancak bu duygu, fizyonomik ve doğal yaşayış olarak insanlarda hayvanlar kadar gelişmemiştir. Hasse-i sem yine insanda güzel kokular ve ondan kaynaklı diğer şeyler için; insanı diğer canlılardan ayıran bir özellik olarak arzu ve hazzı ortaya çıkaran bir duyudur. Hayvanlar sadece doğal yaşam içerisinde hayatta kalmak için bu duyguyu kullanırken insanlar bu durum farklıdır. Hem doğal yaşamı hem de yaşamın kötü kokularını algılayarak kötü durumları sezmesi insanlara has özelleşmiş bir duyudur. (Akdağ, 2010: 15)

Gazali'nin dış duyular sınıflandırması yukarıda açıklanan şekildedir. Zahir bir anlam ifade eden bu duyular, batın anlamda insana herhangi bir özellik atfetmez. İnsanı özel kılan düşünme yetisi ve algı mekanizması olduğu için asıl inceleme noktası ve

bilginin kaynağının temeli olarak batın duygular; iç duyular; ele alınmıştır. Batın duyuları da sınıflandıran Gazali, Mearicü'l-Kuds eserinde bu duyuları yine önem sırasına göre sıralamıştır ve sıralama şu şekildedir:

- *Hiss-i –müşterek
- *Kuvve-i hayaliyye
- *Kuvve-i vehmiyye
- *Kuvve-i hafıza
- *Kuvve-i tahayyül.

Hiss-i müşterek, Gazali'ye göre bir nevi toplanma alanıdır. Her dış duyu kendinden bağımsızdır ve tek başlarına insanın idraki noktasında yetersizdir; birisiyle konuşurken hem işitiriz hem de görürüz; bu iki duyu ortak bir izlenim yaratarak idrak noktası oluşturur ve özne ve nesne arasında izlenim bağlantısı oluşturur. Bu duyu hiss-i –müşterektir.

Kuvve-i hayaliyye ise hiss-i müşterekin tamamlayıcısıdır. Duyular içerisinde muhafaza görevi görür. Eğer kuvve-i hayaliyye olmasaydı, bir kere bağlantı kurduğumuz nesne ile her defasında tekrardan bağlantı kurulması gerekirdi. Hiss-i müşterek ile oluşan izlenimleri koruyarak beynimizde muhafaza eder ancak kesinlik açısından güvenilir değildir çünkü idrak noktasında bir nevi illüzyon yaratır. Örneğin, şekeri tadan bir insan, şekerin tadını tekrar algılamak için her defasında onu tanıması gerekmemektedir. Kuvve-i hayaliyye bunu sağlar ancak insan her defasında şekerden farklı bir tat alabilir bu noktada yanıltıcıdır.

Kuvve-i vehmiyye, bir algılama mekanizması işlevini gören batın duyudur. Dış duyularla algılamayadığımız şeyleri, sadece suret anlamında değil bize mana anlamında da idrak noktası oluşturur. Bir insanı yolda gördüğümüzde; dış duyular vasıtasıyla bizde oluşan onun sureti, sesleri ve etkileridir ve o bir insandır. Ancak o insanın bizim dostumuz olduğunu idrak etmek; işte bu mana idrakini kuvve-i vehmiyye duyusu sağlar. (Akdağ, 2010: 19)

Kuvve-i vehmiyye, insan ve hayvanlarda farklı şekilde işler. İnsan zihni çok karmaşık ve kompleks bir sisteme sahip olduğu için kuvve-i vehmiyye duyusu, soyut

düşünceyi öne çıkarır. Hayvanlarda soyut düşünce olmadığı için, günlük yaşamsal fonksiyonlarını somut duyularla idrak eder.

Kuvve-i vehmiyye, insanoğluna bahşedilmiş bir duyu olmasaydı, insanoğlunu hayvanlardan ayıran soyut düşünce idraki ve manaları algılama ve oluşturma yetisi olmazdı. (Akdağ, 2010: 19)

Kuvve-i hafıza da, kuvve-i hayaliyye duyusu gibi bir nevi tamamlayıcı görevi üstlenen bir duyudur. Kuvve-i hafıza, oluşan ve idrak edilen manaları aynı kuvve-i hayaliyye gibi muhafaza eder. Yani bu insanın hatırlama duyusudur. Kuvve-i hafıza ile bir insanla iletişim kurarken onunla sürekli yeniden tanışmamız gerekmez. Bir şehre gittiğimizde defalarca gittiğimiz bir mekanı, sürekli yeniden görme hissine kapılmayız. Sesini işittiğimiz bir hayvanın, sesini tekrar duyduğumuzda onun hangi hayvanın sesini olduğunu tekrardan incelemeyiz. Yani bu noktada kuvve-i hafıza yeni bir idrak noktası oluşturmaz; sadece muhafaza görevi görür. (Akdağ, 2010: 20)

Kuvve-i hafıza, felsefe tarihinde, üzerinde en çok tartışılan bir duyudur. Antik Yunan'da Eflatun, metafizik sistemini oluştururken kuvve-i hafızaya büyük önem atfeder ve bunu açıklamak için dilin yetersiz kaldığı noktada yaşamın içinden örnekler verir. En meşhur örneği olan mağara alegorisi örneğinde, suretler, izlenimler, gölgeler, gerçek ve sahte olguları üzerinden kuvve-i hafızanın bize gerçeği sürekli hatırlattığını savunur. Aristoteles ise bu duyuyu hayal gücünden ayırmıştır. Her iki duyu da şimdi ve geçmiş bağlantı kurar. İnsan gerçeklik payı olmasa da onu hayal etme duyusuna sahiptir ki bu insanın en önemli duyularından birisidir. Kuvve-i hafıza, aynı zamanda hayal edilen bu kopyaları da muhafaza eder. (Kaya, 2014: 95)

Batın duyularda son olarak karşımıza kuvve-i tahayyül çıkar. Kuvve-i tahayyül, diğer batın duyuların hiçbirinin yapamadığı bir işlevi görür. Nasıl ki Hiss-i müşterek, tek başına bir anlam ifade etmeyen dış duyuları birleştirerek bir idrak yaratıyorsa hayal gücü duyusu da batın duyularda böyle bir işlev görür. Suretler ile manalar arasında birleştirici bir görevi olan kuvve-i tahayyül, bir nevi sentezdir. Kuvve-i tahayyülden ortaya mütefekkiye ve muhayyile dediğimiz iki kavram ortaya çıkar. İnsan, en farklı ve en özgün bir duyu olan kuvve-i tahayyül de dahil tüm duyularını Batın duyularını insanlardan farklı olarak kendi amaçları doğrultusunda kullanır. (Akdağ, 2010: 21)

Gazali'ye göre duyular bilgi kaynağı olarak kesinlik ifade etmez. Ancak yolculuğun başlangıcı duyulardır.

2.2.2. Akıl

Akıl mefhumu bütün ilimlerin ve felsefenin tarih boyunca üzerinde yoğunlaştığı çok boyutlu bir olgudur. Felsefede sıkça kullanılan tanımıyla akıl, “varlığın hakikatini algılayan, maddeye tesir edebilen, maddeden biçimleri ve ideleri soyutlayarak kavrama dönüştüren ve bu kavramlar arasında ilişkiler kurarak çıkarımlarda ve önermelerde bulunan, karşılaştırma yapabilen, insanın her çeşit faaliyetinde doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ve güzeli çirkinden ayıran bir güç” (Bolay, 1989: 238) olarak ele alınmaktadır. Tanımda olduğu gibi akıllı bir tek disiplinle veya bir tek yönüyle açıklamak onun mahiyetini anlamak için yeterli olmamaktadır.

Akıl, bir tek yöne işaret eden bir kavramdan çok, birden fazla yönü, birden fazla boyutu ve manayı karşılayan bir olgu özelliği taşımaktadır. Felsefe tarihi boyunca akıl üzerine tartışmalar süregelmiş ve net olarak aydınlatılamamıştır. Akıl ile manevi bir güç mü yoksa maddi olarak beyin mi yoksa bunları da kapsayan ve daha kapsamlı bir olgu mu kastedildiği farklı düşünürlere ve ekollere göre farklılık göstermiştir. Dini ve manevi bir muhteva içerisinde akıl, “hak ile bâtlı, güzel ile çirkinini birbirinden ayırt eden, bilginin esasını teşkil eden ilahî güç”(Cevizci, 2002: 38) olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımdan da anlaşılacağı gibi dini ve manevi ekoller daha çok dinin maddi olmayan ve ayrımlar yaparak iyiye, doğruya ve hakka ulaşmayı sağlayan güç özelliği üzerinde durmaktadırlar.

Gazali'nin bilgi felsefesinde aklın çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Öncelikle Gazali'nin felsefe tarihi boyunca akla yönelik yaklaşımları ile farklılıklar gösteren empirist, rasyonalist, materyalist gibi ekollerden herhangi birisine tam olarak uyan bir akıl anlayışının olmadığını belirtmek gerekir. Gazali akıl mefhumunu çok farklı şekiller ve düzlemler kullanarak açıklamıştır. Bu durumda onun akıl tanımı konusunda belirsizlikler oluşmasına ve net olarak bir akıl tanımı bulunmamasına neden olmuştur. Ancak Gazali'nin her eserinde aklın farklı bir mahiyeti üzerinde durduğu göz önüne alındığında bu durum doğal görülmektedir.

Gazali, Allah'ın en yüce ve güzel yaratmasının en güzel örneği olan insanı bir akıl varlığı olarak ele almaktadır. Gazali'ye göre akıl, insanın en üstün niteliği ve en öne çıkan özelliğidir. Gazali, önermesini şu şekilde gerekçelendirir: "Ahirete ilişkin bilgiler akıl yetkinliği ve zekânın saflığı ile kavranır. Bu nedenle akıl insanın en üstün sıfatıdır. Çünkü Allah'ın emaneti ancak akıl sayesinde kabul edilir ve Allah'a da onun sayesinde yaklaşılabilir"(Gazali, 2014: 128) Gazali'nin burada akla yaklaşımında ve ona verdiği önemde belirleyici olanın aklın insanı, Allah'ın bilgisine yaklaştırması ve onun sadece dünyevi olanla sınırlı kalmayıp ahirete ilişkin bilgileri de kavraması olduğunu belirtmektedir.

Aklı insanın en üstün sıfatı olarak gören Gazali, varlığın hakikatini, özünü idrak eden, illetlerini anlayan, sonsuzluğu idrak eden, iyiyi kötüden ayırt eden, faydalı şeyleri anlayan, yararlı şeyleri bilen, insanın kendisi vasıtasıyla teorik bilgileri öğrendiği bir yetimiz olarak akli tariflendirmiştir.(Gazali, 2014: 209) Gazali felsefesinde aklın farklı anlamları ve sınıflandırmaları bulunmaktadır. İhyau Ulumid'Din'nin birinci cildinde akli dört anlamda ve başlıkta değerlendirirken, üçüncü cildinde ve diğer bir felsefi eseri el-Mustafa'da beş akıl tanımı yapmıştır. Gazali, Mizanü'l Amel eserinde iki akıl tanımı yaparken, Mearic isimli eserinde üç, Ravdatü't Talibin isimli eserinde ise beş akıl tanımı yapmıştır.(İbiş, 2006: 41)

Gazali'nin akla yönelik farklı eserlerindeki farklı sınıflandırmalarına bakmak ve eserlerin mahiyeti ile bu tanımlamaları ilişkili olarak yorumlamak, onun bilgi felsefesindeki akıl mefhumu anlaşılır kılacaktır. Onun en önemli eseri olarak görülen İhyau Ulumid'Din'de akli 4 temelde ve manada ele almıştır. Buna göre:

1- Gazali, akli ilk olarak insanı hayvandan ayıran temel özellik olarak değerlendirmektedir. Bu özellik, insanın doğuştan sahip olduğu ve nazari bilgileri edinmesini sağlayan bir yetenektir. (Gazali, 2014: 131) İnsan bu kabiliyeti aracılığıyla sanatları ve ilimleri öğrenmektedir. (Gazali, 2014: 119) Gazali'ye göre fitri bir yeti olarak akli, eşyaları kavramanın mümkün olmasını sağlayan, kalbe atılmış bir nur olarak tanımlamaktadır. (Gazali, 2014: 131)

2- Gazali'ye göre akıl ikinci olarak, insana doğuştan zaruri ve verili olarak verilen bilgiler anlamına da gelmektedir. İnsanın çocukluk döneminde henüz bir tahsil

görmeden bile temel mantıksal tutarlılık çerçevesinde bilebileceği ‘bir iki değildir’, ‘bir insan aynı anda iki yerde bulunamaz’ gibi bilgilerdir. (Gazali, 2014: 132) Yani bu anlamda akıl, mümkünlik dahilinde olanların mümkün olduğunu, imkansız olanların da imkansızlığını idrak etme manasına gelmektedir. (Gazali, 2014: 216) Gazali’nin buradaki akıl tanımı rasyonalistlerin akıl tarifine benzemektedir. Gazali’de ikinci anlamında akılı, rasyonalistlerde olduğu gibi insana doğuştan verili yani apriori olarak değerlendirmektedir.

3- Gazali’ye göre akıl üçüncü olarak, insanın tecrübe aracılığıyla edindiği bilgiler anlamına gelmektedir. (Gazali, 2014: 132) İnsanın akıllı ya da cahil olarak tanımlanması da aklın bu tanımı ile ilgilidir. Zira bazı yaşam tecrübeleri edinerek olgunlaşmış ve bilen hale gelmiş insana akıllı insan denirken, bunlardan yoksun olan yani tecrübeden yoksun olan insana da cahil ve ya ahmak denmektedir.

4- Gazali’ye göre akıl dördüncü olarak, insanın olguların ve olayların iç yüzünü, hakikatini ve sonuçlarını bilebilmesini veya kestirebilmesini sağlayan ve insanın duygularını ve şehvetlerini kontrol ederek karar ve hüküm vermesini sağlayan ilimdir. (Gazali, 2014: 133) Gazali’ye göre bir şeyin sonucunu hesaplayan ve şehvetten arınmış bu akıl kemale ermiş ve erginleşmiş bir akıldır. Gazali’nin kendi hayatında da bu akıl manasını deneyimlediği söylenebilir. Gazali, medresede ders verdiği sırada yaptıklarının Allah rızası için değil, dünyevi hazlar ve nimetler için olduğunu anlayarak bir sorgulama ve uzlet dönemine girmiş ve bu süreçte aklını dünyevi zevklerden arındırarak Allah’ın rızasına yaklaşmış yani erginleşmiştir. Gazali bu şekilde din alimlerinin dünyevi olandan uzaklaşmasını bu akıl çerçevesinde görmektedir. (Kutluer, 2000: 262)

Gazali’nin akılla ilgili bu tasnifinde birinci anlamındaki akılı temel esas olarak, ikinci akılı, birinci akıldan kaynaklanan ve ona en yakın olan başka bir esas olarak üçüncü akılı, ikinci akıldan doğan ve tecrübi bilgilerin kazanıldığı diğer bir esas olarak ve son olarak dördüncü anlamdaki akılı da bunların sonucudur. (Bolay, 1980: 188) Gazali’nin buradaki ayırımında birinci ve ikinci anlamında akıl doğuştan gelen, zaruri bir anlam taşımaktadır. Birinci ve ikinci anlamda akıl, her insanda bulunan temel bilgiler ve yeteneklerdir. Üçüncü ve dördüncü anlamdaki akıl ise zaruri olmayan, insanın daha sonra tecrübeleri ile kazandığı bir anlam taşımaktadır. Üçüncü ve

dördüncü durumdaki akıl her insanda bulunmaz sadece tecrübeleri ve araştırmaları sonucu bazı insanlarda bulunmaktadır. (Ayman, 1997: 55)

Gazali'nin yukarıda aktarılan ve İhyau Ulumid'Din'de ele aldığı dörtlü tasnifi ile birlikte ortaya çıkan zaruri ve nazari akıl ayrımı, Gazali'nin bilgi felsefesinde akıl kavramına maddi bir anlamın yanı sıra yetenek, bilişsel güç ve erdem gibi birçok soyut özellik de katarak daha geniş çerçeveli bir kavramsallaştırma oluşturmuştur. İhya'daki dörtlü tasnifte ilk iki akıl vehbi, diğer ikisi ise kesbidir. Bu ikili ayırım sonucuna Gazali, Mizanü'l Amel isimli eserinde akılı, güneşe benzeterek her şeyin kaynağını oluşturduğunu belirttiği tabii veya mutlak akıl ve şeylerin hakikatini anlamada yardımcı olan müktesep veya izafî akıl olmak üzere ikiye ayırmıştır. (Gazali, 1970: 245) Gazali'nin burada ele aldığı manasıyla akıl, tabii ve mutlak anlamında doğuştan var olan ve her şeye temel olan olarak, müktesep ve izafî anlamında ise eşyanın ve olayların iç yüzlerini hakikatlerini kavramayı ve iyi ile kötüyü ayırmaya yarayan olarak anlaşılmaktadır.

Gazali, Mearicü'l-Kuds isimli eserinde birinci olarak insanda ilk olarak yaratılmış olan ve Gazali'nin "Allah'ın ilk yarattığı şey akıldır."(Gazali, 2014: 129) hadisiyle desteklediği akl-ı selim anlamıyla, ikinci olarak insani ruh ve üçüncü olarak da ruhun sıfatı manasında olmak üzere üç anlamda ele almaktadır.(Gazali, 1971: 22) Gazali'nin buradaki akıl tanımlamaları daha çok betimleyici ve sıfat olma özelliği göstermektedir. Gazali'nin akıl kavramını genelde ruh, kalp ve nefis gibi kavramların yerine kullanması Mearicü'l-Kuds adlı eserinde göze çarpmaktadır. Akılı, ruhun sıfatı ve tamamlayıcısı olarak açıklamaktadır. Göz nasıl görme yetisiyle, kulak nasıl duyma yetisiyle tanımlanıyorsa ruh ve nefis de akıl yetisiyle tanımlanmaktadır.

Gazali El- Mustasfa isimli eserinde akılı, İhya'da ele alışına benzer şekilde açıklamış ve aklın beş manasından söz etmiştir:

1- Birinci manasında akıl, zaruri bilgiler ve bu bilgileri kavrama yetisi anlamına gelmektedir. İnsanın yaratılışı itibariyle kendisini ve diğer canlıları bilmesi ayrıca en temel mantıksal doğru ve yanlışları bilmesi manasındadır. Bu manasında akıl, Gazali'nin İhya'da yaptığı tanımlamadaki kalbe atılmış nur anlamını da karşılamaktadır. (Gazali, 2006: 22)

2- İkinci manasında akıl, nazari bilgileri bilmek anlamına gelmektedir. Akıl burada bir garize olarak zihni nazari bilgileri kavramaya hazırlayan araç anlamındadır. (Gazali, 2006: 22) İnsanın kendisi ile birlikte çevresindeki canlıların da hakikatlerine ve işleyişlerine dair düşünmesi bu akıl sayesinde mümkün olmaktadır.

3- Üçüncü manasında akıl, yaşamda tecrübeler sonucu elde edilen bilgiler ve bu bilgileri elde etme yetisi olarak tanımlanmaktadır. (Gazali, 2006: 23) Bu manasındaki akıl ile insan bilgiler edinerek iyi ve kötü, yararlı ile zararlıyı ayırt etmeyi ve tuzaklara düşmeyip nefsini eğitmeyi öğrenmektedir.

4- Dördüncü manasında akıl, yaşamında ve çevresinde hareketlerinde ve düşüncelerinde vakar, sekine ve düzgünlük olan kişi anlamında kullanılmaktadır.(Gazali, 2006: 23) Bazı insanlara cahil, diğer başka insanlara akıllı denmesinin sebebin bu akıl ölçüsüdür.

5- Beşinci manasında akıl, ilmi ve bilgisini amel ve eylemle birleştiren kişi ve bu birleştirme eylemini sağlayan anlamındadır. (Gazali, 2006: 3) Öğrendiği, edindiği ilimleri ameliyle birleştiren kişi akıllı olarak görülürken, yaratılıştan zeki ama amelinde kötü yolu tutan, bozguncu kişi akıllı görülmemektedir.

Gazali'nin El-Mustasfa isimli eserinde ele aldığı anlamıyla akıl, sadece bilişsel bir yeti olmanın ötesinde insanın hal ve hareketleri, düşünceleri ve amelleri manasına da gelecek geniş bir perspektifte kullanılmıştır. El-Mustasfa'da İhya'daki akıl tanımlamasına benzer bir tanımlama yapılmasına karşın, akıllı insanın kime denip kime denmeyeceği konusunda başka bir husus olan ilim ile amelin birleştiren kişi olma hususu ayırıcı bir özellik taşımaktadır. Gazali için akıllı kişi aynı zamanda dinin kurallarına ve emirlerine uyan ve buna göre yaşayan kişi anlamına da gelmektedir.

Gazali'nin akıl tanımlamalarına baktığımız zaman genel olarak bazı manaları ile aklın tüm insanlarda olduğunu, bazı manaları ile ise hususilik gösterdiğini görmekteyiz. Zaruri ve nazari bilgilerin bilinmesi anlamında akıl tüm insanlarda bulunurken, şehvetten ve nefsin tuzaklarından kurtulmak, düşünce ile ameli birleştirmek, tecrübelerden yararlanarak gelecekte olacakları öngörebilme gibi bazı hususi durumlarda akıl sadece belli kişilerde bulunabilmektedir.

Gazali akli bir havuza benzeterek, bu havuzun iki farklı kaynaktan beslendiğini belirtmiştir. Bu kaynaklardan birisi duyular aracılığıyla dış dünyadan edinilen bilgiler iken ikinci kaynak ise Gazali'nin özellikle üzerinde durduğu, aklın kendi içinden ve doğrudan kendisinden ve sezgisel olarak oluşmaktadır. Aklın kendisinden oluşan ve sezgisel olan kaynak, Gazali'ye göre meleklerle kurulan iletişimin sonucunda kutsal bilgi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu iletişimde melek kendisini gösterirse vahiy, göstermezse ilham oluşmaktadır. (Cihan, 1998: 128) Gazali'nin havuz benzetmesinde görüldüğü gibi, o akıllı bilgiyi elde etme kaynağı olarak duyulardan üstün tutmaktadır. Gazali'ye göre akılla elde edilen bilgi, duyular aracılığıyla elde edilen bilgiye göre daha güvenilir ve üstündür. Keza duyuların yanılma olasılığı akla göre çok daha fazladır. Ancak Gazali, akli tek başına güvenilir bilgiyi elde etmek için de yeterli görmemektedir.

Gazali, aklın özelliklerine değinerek akli göz ile karşılaştırarak onun duyulardan ayrılan yanlarını ortaya koymuştur. Gazali'nin akıl ve göz karşılaştırması onun bilgi felsefesinde aklın önemini de ortaya koymaktadır. Gazali, Mişkat isimli eserinde “Göz kendini göremediği halde, akıl hem başkalarını hem de kendini idrak eder, hem de idrak ettiğini idrak eder”(Gazali, 1994: 17) sözleriyle akli ve gözü karşılaştırmaktadır. Gazali burada görmek ile bilmeyi, idrak etmeyi kastettiğini göz önüne alırsak ona göre akıl hem kendisini bilmek idrak etmek hem de kendisi dışındakileri bilmek ve idrak etmek gibi iki özelliği vardır. (Gazali: 1994: 19) Gazali'ye göre bu bilme eylemi sonsuz kez tekrarlanarak devam etmektedir ve akli duyu organlarından daha güvenilir daha üstün yapan da bu özelliğidir.

Gazali yine akıl göz karşılaştırmasında gözün perdenin arkasını görememesine rağmen aklın kendi özel aleminde tasarrufta bulunarak her hakikati bulabileceğini belirtir. (Gazali,1994: 27) Aklın yapısı gereği hakikati idrak etmeye kabiliyetli olduğunu söyleyen Gazali, “Akılların görüşlerine yanıldığını görüyoruz dersin, bil ki onlar kendi evham ve hayalleri ile saplandıkları birtakım inançları, aklın hükümleri sanmaktadırlar. İşte yanılma buradan ileri gelmektedir. Fakat akıl vehim ve hayal perdesinden sıyrıldığı zaman yanılmaz, eşyayı olduğu gibi görür”(Gazali, 1994: 32) sözleriyle aklın hakikati bulmasında önüne perde olan vehim ve hayal gibi şeylerin de yine insandan kaynaklandığını belirtmektedir. Akıl kendi doğası gereği bilmeye kadirdir ancak insan duyuların aldatıcılığından kendisini kurtaramayarak ve evhamlı davranarak

aklın önüne perde çekmektedir. Bu perde kaldırıldığında ise akıl, her şeyi olduğu gibi bilebilme kabiliyetine sahiptir.

Gazali akıl ve göz karşılaştırmasında akıl önünde evham ve hayallerin oluşturduğu perde konusunda perdenin kaldırılması konusunda aklın tek başına yetersiz olabileceğini belirterek ilahi iradeye, yaratıcının iradesine vurgu yapmaktadır. İnsan iradesi Gazali'de her ne kadar önemli ise de akıl önündeki perdenin kalkmasını yaratıcıya ve onun istemesine bağlamaktadır. Gazali Mişkât isimli eserinde gözün eşyanın üstünü, dış yüzeylerini görebileceğini ancak içini göremeyeceği gibi eşyanın görüntüsünü, kalıplarını görebileceğini ancak hakikatini göremeyeceğini belirterek duyu organlarının bilmesinin, eşyaların hakikatlerini değil eşyalardan duyulara ulaşan görüntülerden ibaret olduğunu söylemektedir.(Gazali, 1994: 14) Gazali, aklın ise eşyaların hakikatlerini ve ruhlarını bilmekle birlikte eşyaların sebeplerini, nasıl meydana geldiklerini ve başka şeylerle ilişkilerini de bilebilmeye kâmil olduğunu belirtmektedir. (Gazali, 1994: 24)

Gazali, akıl ve göz karşılaştırmasına devam ederek aklın ikinci özelliğini de ortaya koymaktadır. Gazali, gözün varlıkların bir kısmını görürken aklın varlıkların tamamını görebildiğini ve bilebildiğini belirterek gözün bilinen şeylerin niteliklerini ve sıfatlarını görüp bilebilirken, aklın mahlukatı bilebildiğini ve şeylerin sonlu olmasına karşın makulata sonsuz olduğunu belirtmektedir.(Gazali, 1994: 19) Gazali'nin belirttiği aklın ikinci özelliği, şeylerin hakkındaki ilimlerin sınırlı olmasına karşın aklın idrak etme ve bilme yeteneğinin sınırsız olduğudur.(Gazali, 1994: 22)

Gazali, gözün büyükle küçüğü karıştırabileceğini, yerine göre güneşi bir başaktaki tane kadar görebileceğini, yıldızları ise mavi gökyüzünde ufacık taneler olarak görebileceğini ancak esasında aklın güneşin ve yıldızların dünyadan çok daha büyük olduğunu bildiğini ifade ederek aklın bilgisinin duyulara göre daha güvenilir ve doğru olduğunu ifade etmektedir.(Gazali, 1994: 19)

Duyular, şeylerin sadece görünüşlerini idrak edebildikleri halde, akıl görünüşlerin de ötesinde şeylerin hakikatlerini ve şeylerle ilgili soyutlanmış, genel ve tümel bilgileri de idrak edebilmektedir. Yani bir bakıma duyular sadece fenomenleri bilebilir iken akıl bunların da ötesinde numenleri bilebilmektedir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki

Gazali'ye göre akıl güvenilir bir bilgi edinme yolu olmasına karşın salt olarak bilebilecek konumda değildir. Akıl tek başına bütün hakikatleri bilemez ancak yapısı gereği bu hakikatlerin bilgisini tasdik edebilmektedir

Gazali'ye göre aklın, çıkarım, soyutlama ve akıl yürütme yoluyla bilinenlerden bilinmeyenlerin bilgisine ulaşmak ve bazı şeylerin ve nesnelerin bilgisine doğrudan sahip olmak üzere iki işlevi bulunmaktadır. Aklın ilk işlevine tefekkür, tedebbür, istinbat, içtihat adları verilirken, ikinci işlevine ise sezgi ve ilham adı verilmektedir. Gazali'nin bilgi felsefesinde aklın bu aşkın işlevi onun kalp, ruh, nefis gibi kavramlarla birlikte ele alınmasını ve aklın şeriat ve nübüvvet muhtevası taşıyan sezgi ile tamamlayıcı bir özellik gösterdiğini ortaya koymaktadır. (Bolay, 1989: 393)

Gazali'ye göre akıl oldukça önemli olmasına karşın ilahi bilgiyi elde etmek için o da yetersizdir. İhya'da "akli ilimler kalbin selâmetine kafi değildir" diyen Gazali, doğru yola ulaşmanın ancak akıl ile nakli birleştirmekle ve ikisine dayanarak kalbi kötülüklerden temizlemeye çalışmakla mümkün olduğunu düşünmektedir. (Gazali, 2014: 232) "Akli ilimleri şeri ilimlere aykırı bulanlar, cahil olanlardır" diyen Gazali, aklın ilahi bilgi olmaksızın doğru yolu bulamayacağını buna karşın ilahi bilginin de ancak akılla vuzuh bulacağını söyleyerek akılla ilahi bilgiyi birbirlerini tamamlayan bir şekilde ele almıştır. Gazali'de aklın tamamlayıcısı ve bir anlamda merteye olarak daha üstünde bulunan ilahi boyutlu sezgiyi bilmek gerekmektedir

2.2.3. Tecrübe ve Sezgi

Sezgi kelime anlamı olarak sezme yeteneği, feraset anlamına geldiği gibi kavramın felsefedeki özel anlamı ise gerçeğin deneye ve akla vurmadan doğrudan doğruya kavranmasıdır. (TDK, 2005: 1746) Bilgi felsefesinde oldukça önemli yer tutan sezgi kavramının felsefi muhtevasını anlamak için farklı dillerdeki karşılıklarına baktığımız zaman, Arapçadaki karşılığı olan 'hads' kelimesinin bir düşünce konusunun doğrudan doğruya, kasıt ve ihtiyar olmaksızın birdenbire kavranması (Hökelekli, 1997: 68), Fransızcadaki karşılığı olan intuition kelimesinin ise anlamak, görmek, gözlemlemek, dikkatini vermek, dikkatlice bakmak, dolaysız kavramak, bir anda yakalamak anlamına geldiği görülmektedir (Öktem, 2000: 160).

Sezgi tanımlarında ortak olan nokta, bilgiye hızlıca ve aracısız ulaşılması hususlarıdır. Gazali, İslam felsefesinin önde gelen sezgici ekollerinden birisi olarak ünlenmiştir. Gazali’de bilginin kaynağı olarak sezginin ele alınışını, yerini ve önemini anlamak için Gazali’nin bilgi konusundaki şüpheciliği ile gerçekleştirdiği yolculuğu takip etmek gerekmektedir. Yukarıda Gazali’nin bilginin kaynağı konusunda önce duyuları esas aldığını ancak daha sonra duyulara karşı güvenini yitirerek akli esas bilgi kaynağı olarak aldığını gördük. Gazali daha sonra akla da şüphe ile yaklaşarak onun güvenilirliğini de sorgulamıştır. Gazali, bu noktada doğru ve kesin bilginin kaynağı olarak ilahi bilgiye ve nübüvvet muhtevastındaki sezgiyi aklın tamamlayıcısı olarak görmektedir.

Gazali’nin sezgisel bilgiye yaklaşımında daha önceki filozoflardan ayrılan noktası sezgisel bilginin edinilmesi noktasında olmuştur. İbn-i Sina başta olmak üzere Gazali’den önceki filozoflar sezgisel bilgiye insan kendi çabası ve tecrübesi ile ulaşabilmektedir. (Cevizci, 2008: 183) Gazali’de ise sezgisel bilgiye ancak nübüvvet ve rabbani öğrenme sonucunda ulaşabilmektedir. Bu yüzden Gazali, tecrübi bilginin ortaya çıkışında faal akla değil insan aklına önem atfetmektedir.

Gazali, akla dayanan bilginin yanında, her seviyeden insan için, vahye dayanan nebevi bilgiyi, bunun dışında nefesine hâkim olup ruhunu temizleyen ve böylelikle manen yükselen kimselere mahsus olmak üzere sezgici bilgiyi kabul eder. Bu bilgi gayb alemine ait bilgi olup akıl tarafından kavranamaz ve doğrudan doğruya ve vasitasızca elde edilir. (Bolay, 1980: 389) Gazali burada aklın üstünde ilahi bilgi konusunda da bir açılım yapmaktadır. Daha önce Gazali’nin ilahi bilginin ulaşma yöntemine bakarak melek görünüyorsa vahiy, görünmüyorsa ilham olarak bir ayırım yaptığını görmüştük. Gazali, vahye peygamberlerin, ilhama ise velilerin ve seçkin kişilerin sahip olduğunu belirtmişti ancak burada sezgisel bilgiyi de ilahi bir bilgi olarak tanımlayarak her mertebeden insanın kalbini ve nefisini temizlemesi ile bu bilgiye ulaşabileceğini belirtmektedir.

Gazali, Yol, Bilgi ve Varlık eserinde hakikat ilhama ve sezgiye dayalı ilim ile ulaşılabilceğini ve bu mertebeye ulaşanların çok çaba sarf etmeden bilgilere sahip olduklarını “teorik ve pratik ilimlerin büyük kısmını hikmet sahibi nefisler, fazla çaba harcamadan, zihinlerinin duruluğu, fikir kuvvetleri ve sezgilerinin keskinliği sayesinde

elde etmişlerdir. “(Gazali, 2010b: 57) sözleriyle ifade etmiştir. Gazali’nin sezgiciliğinde önemli olan bir nokta da Gazali’nin sezgisel bilginin kaynağı olarak Allah’ı görmesi, kişinin kendinden kaynaklanan sezgisel anlayış dışında kalarak Tanrısal sezgi kapsamında değerlendirilmesidir. (Karlı, 2017: 506).

Gazali kendisinin içerisine düştüğü şüphe krizi tecrübesinde ve bu krizden kurtuluşu noktasında da sezgisel bilginin önemine Munkız’da şöyle değinmektedir: ”Bu hastalıktan, kendiliğimden deliller düzerek veya birtakım önermeleri ard arda sıralayarak kurtulmuş değildim. Hastalıktan sadece Yüce Allah’ın gönlüme akıtmış olduğu bir nur sayesinde kurtuldum. Bu nur, bilgilerin büyük bir kısmının anahtarıdır.”(Gazali, 2016: 12) Gazali, açıkça ve doğrudan sezgi kavramını kullanmasa da hastalık olarak nitelediği şüphe krizinden kurtulmasını sağlayan nur ile sezgiye vurgu yapmaktadır. Nurun kaynağı olarak Allah’ı görmesi ve bu nurun bilgilerin kaynağı olması, Gazali’nin sezgisinin Tanrısal sezgi vasfında olduğu göstermektedir.

Gazali’nin bilgi felsefesinde sezgi, aklın önsel zorunluluklarını kavrayan olarak öne çıkmaktadır. Yani akılla kavranan bilgilerin temelini oluşturan ancak aklın ilk olarak kavrayamadığı bilgiler sezgi ile kavranabilmektedir. Gazali’deki sezgi bu anlamda Descartes’taki sezgiye benzemektedir. Ancak Descartes’ın sezgisinde Tanrı yer almazken, Gazali’de Tanrı sezginin kaynağı olarak yer almaktadır. Gazali, bu yönüyle sezgiyi içgüdüye yakın bir anlamda kullanan Bergson’dan da ayrılmaktadır. (Karlı, 2017: 508)

Gazali’nin bilgi felsefesinde akıl ile sezgi arasındaki ilişkiye baktığımızda burada belirleyici olanın gayb olduğunu söylemek mümkündür. Gazali’ye göre, aklın duyulara göre daha güvenilir olduğunu ve aklın şeylerin bütün hakikatlerini bilebileceğini yukarıda belirtmiştik. Ancak yaratıcının bilgisi ile ilgili yani ilahi bilgi ile ilgili olan gayb, aklın bilebileceği sınırların dışındadır. (Gazali, 2014: 82) Gazali, İtikatta Orta Yol isimli eserinde şeriat olmaksızın aklın, kendi başına tanrıyı bilemeyeceğini(Gazali, 2010: 138) belirtirken, Saadet Hazinesi isimli eserinde bu sözlerini, “Tanrı akılla bilinemez” (Gazali, 2012: 54) diyerek vurgulamaktadır.

Gazali’ye göre aklın alanı ve kudreti bu dünya ile yani bilinebilen dünya ile sınırlıdır ve akıl, aşkın dünyaya dair bilgileri bilemez veya en azından tek başına idrak

edemez. (Gazali, 2010: 143) İtikatta Orta Yol eserinde akıl ile Tanrısal sezgi arasındaki ilişkiyi ele alan Gazali, “Şeriatın dayanağı peygamberin sözü, yani peygamberin kendisidir; peygamberi ve onun sözünü doğrulayan şey ise akıldır.” (Gazali, 2010: 157) sözüyle Tanrısal sezgi ve akıl arasındaki bağlantıyı ortaya koymuştur.

Gazali’ye göre din ve şeriatla ilgili konularda sadece akılla veya sadece sezgi ile yetinmemek, bu ikisine birden başvurmak gerekmektedir.(Gazali,2014: 34) Aklın alanının sınırlı olduğunu ve aklın sezginin bildiklerini tek başına elde edemeyeceğini belirten Gazali, ilahi bilgi ile akıllı göz ve ışığa benzetmektedir. Ona göre akıl göz, şeriat ve Kuran da ışık gibidir. Görme olayının gerçekleşmesi için nasıl ki hem göze hem de ışığa ihtiyaç varsa, şeriat ve akıl için de bu geçerlidir. (Gazali, 2014: 42)

Tanrısal sezgi ve aklın sınırları konusunda da bazı belirlemelerde bulunan Gazali burada meseleyi akıl ve nakil üzerine kurmaktadır. Ona göre, kainatın yaratılarak var edilmiş olması, tanrının ilmi, alimliği ve iradesi gibi bazı şeriat konuları sezgi olmaksızın da akılla bilenebilecekken, ahiret günü, yeniden dirilme, sevap ve günah gibi bazı konular ise yalnızca sezgi ile bilinebilmektedir. Bunların yanı sıra tanrının eşinin benzerinin olmaması, tanrının görülmesi gibi bazı konular ise hem sezgi hem de akıl yoluyla bilinebilmektedir. (Gazali, 2014: 56)

Gazali’nin sezgi ve akıl konularında daha çok bu ikisini uzlaştıran ve karşılıklı yardımlaşmalarını öngören bir yol izlediği değerlendirilmesini yapmak mümkündür. Onun farklı eserlerinde bu konuya farklı yaklaşımları da göz önüne alındığında, akılla bilenebileceklerin bu dünyaya dair şeyler olduğunu, ilahi bilgi ve sezgi ile bilenebileceklerin ise gayb alemine dair olduklarını söylemek mümkündür. Vahyin ve nübüvvetin de aklın bilme yetisinin bittiği alanda başladığını belirten Gazali, “Vahiy, tek başına aklın bilemeyeceği şeyi bildirmek için gelir.”(Gazali 2005: 197) sözüyle ilahi bilgiye dair olan vahyin aklın bilemeyeceği alana dair bilgisine vurgu yapmaktadır.

Gazali’ye göre nübüvvetin nuruyla aydınlatılan akıl, bilkuvve idrak etme durumundan bilfiil idrak etme durumuna geçiş yapmaktadır. Aklın bu aydınlanma ile geçtiği bilfiil idrak etmeye geçtiği alan metafizik bilgilere yani ilahi bilgiye dair olan alandır. Daha önce duyular ve akıl arasında bir ayırım ve karşılaştırma yapan Gazali, bu noktada benzer bir ayırım ve karşılaştırmayı da akıl ve nübüvvet arasında yapmaktadır.

Gazali, akıl ve nübüvvet arasındaki bu ayrımı şöyle yapmaktadır:

Akıl nasıl içinde duyuların idrak edemediği makulat çeşitleri göreceği bir gözün meydana geldiği beşeri hallerden birisi ise, nübüvvet de nurundan gaybın ve aklın idrak edemeyeceği şeylerin doğduğu nur sahip bir gözün meydana geldiği bir haldir. Aklın idrak edebildiklerinin dışında kalan bu gibi şeylerin idraki, nübüvvetin hassalarından birisidir”. (Gazali, 2016: 78)

Gazali'nin akıl ve sezgi arasında daha önce göz ve akıl arasında yaptığına benzer olarak yaptığı bu karşılaştırmada sezgiyi açıkça aklın üzerinde tanımlamıştır. Ancak Gazali'nin bu tanımlaması onun nübüvvet ve şeriatla ilgili konularda akli tamamen dışladığı manasına da gelmemektedir. Gazali, akli nübüvvetle ilişkin bilgilerin idrak edilmesi ve pratiğe geçirilmesi yani hayatta uygulanabilmesi için oldukça önemli görmektedir.

Aklın faydasının nübüvveti tasdike delalette bulunmak ve kendisinin nübüvvet gözüyle göremediğini kabul etmektir diyen Gazali, bu hususta akıl için o der, ”Bizi elimizden tutar ve bizi körlerin kendilerini götürecek kimselere, şaşırıp kalmış hastalarını müşfik tabiplere teslim ettiği gibi nübüvvetle teslim eder. Aklın hududu ve sahası buraya kadardır. Bundan sonrakilere karışamaz sadece tabibin kendisine bizi iletir.”(Gazali, 2016: 83) Gazali burada insanı hasta, nübüvveti tabip ve akli ise hasta insanı nübüvvet tabibine götüren aracı olarak tanımlamaktadır.

Gazali dinin ve şeriatın günlük yaşama dair bilgisinin spekülative akılla bilinemeyeceğini belirtip burada sezgiye ve akıl yardımıyla elde edilecek tecrübi bilgiye önem vererek tek yanlılıktan ziyade çok yanlı bir perspektif belirlemektedir. Onun hem akılcı hem de metafizikçi filozofları eleştirmesinin önemli bir noktası da burasıdır. O ne tek taraflı olarak akılla ne de sezgi ile hakikatin kavranamayacağını ancak bu ikisini de kullanarak hakikatin kavranabileceğini belirtmiştir.

Bilgi kaynakları konusunda en güvenilir kaynak olarak, akıl duyular ve rüyayı adeta bir şemsiye gibi kapsayan ve onların üzerinde bulunan sezgi sık sık kalp ile birlikte kullanılmaktadır. İnsan vücudunun merkezi olarak görülen ve nefse ve ruha dair olayların cereyan ettiği kalp, manevi olarak sezginin de merkezidir. Gazali'ye göre, insan kalbinde kemal sıfatları olan, yani kusurlardan sıyrılmış bulunan bir göz vardır. Ona bazen akıl denir, bazen de ruh denir, bazen de insani nefis denir. “Biz akıl,

ruh, insani nefis tabiriyle ifade edilen bu şeyle akıllıyı emzikli çocuktan, hayvandan ve deliden ayırt eden manayı kastediyoruz ve ulemanın çoğunluğuna uyararak ona akıl diyoruz” (Gazali, 1994: 54) diyerek bu kavramlar arasındaki yakın ilişkiyi açıklamıştır.

Gazali’ye göre kalbin cismani ve organ olarak ve soyut, ruha ve akla dair olarak iki tanımı bulunmaktadır. Gazali bunlardan ikincisi üzerinde durmayı daha önemli görmüştür. Onun bilgi felsefesinde kalp, aklın işlevlerini yürüten, insanın amellerine yön veren, iyilik ve kötülüğü belirleyen, yani bilen manasındadır. Kalp ile bildiğimiz manasında organ olan kalp değil, bilişsel yetisi olan ve çok boyutlu bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gazali’ye göre, kalbe cismani ve maddi yönden değil, manevi yönden bakılmalıdır. Zira yaratılışı itibariyle her kalp eşyanın hakikatini mârifete salahiyetlidir. Gazali, kalp derken kastının, duyuşsal alanın ötesinde Allah’ın sırlarından bir sır ve ilahî bir letâfet olan ve bazen insanî ruh, bazen mutmain nefis olarak ifade ettiği şey olduğunu belirtir.(Gazali, 2014: 83) Gazali’nin burada kalbi ele alışı akli ele alış şekline uyumludur. Duyuların üstünde bir bilme yetisine sahip olan akıl gibi kalp de eşyanın hakikatini bilmeye marifetlidir.

Gazali, kalbin akıl ile bağlantısını sıklıkla vurgulayıp onu aklın bir uzamı olarak ele almaktadır. Kalbin askerlerinin olduğunu belirten Gazali, bir merkez olarak kalbin iyi olması durumunda bu askerlerin de iyi olacağını, kalbin kötü olması durumunda ise bu askerlerin de kötü olacağını belirtmektedir. Gazali’nin askerler diyerek tabir ettiği kalbin kontrolündeki organlardır. Kalbin askerlerinin el, ayak, göz, kulak, dil ve diğer organlar olduğunu söyleyen Gazali, bunların kalbin emirlerine göre hareket ettiğini ve bu emirlere karşı gelemeyeceklerini belirtmektedir. Göze açılması ve görmesi emrolunur ve göz bu emri yerine getirir, ayaklara ve ellere hareket etmeleri emrolunur ve onlar da bu emirleri yerine getirirler. Gazali’ye göre bu organların kalbin emirlerine reddetme ve isyan etme durumu söz konusu değildir.(Gazali, 2014: 84) Görüldüğü gibi Gazali burada kalbi açıkça akıl yerine kullanmaktadır. Kalbi, fiziksel ve bilişsel aktivitelerin komut merkezine oturtarak onun akli özelliğini vurgulamaktadır.

Gazali'ye göre kalbin organlar gibi gözle görülür askerleri olduğu gibi gözle görülemeyen askerleri de vardır ve bunların beş tanedir:

1- Birincisi, insanın görme eylemine bağlı olarak gördüğü şeyi gözlerini kapattığı zaman o şeyi zihninde canlandırması anlamına gelen 'hayaldir.'

2- İkincisi, insanın görme eylemine bağlı olarak gördüğü şeyin akılda kalmasını ve bu şeyin şeklinin aklında varlığını sürdürmesini sağlayan 'kuvve-i hafızadır.'

3- Üçüncüsü, İnsanın tuttuğu şeyleri düşünmesi ve kendi içinde bu şeyleri değerlendirmesi, yorumlaması ve muhakeme etmesini sağlayan 'kuvve-i mütefekkiyedir.'

4- Dördüncüsü, insanın daha önce unuttuğu şeyleri tekrar hatırlamasını ve zihninde canlandırmasını sağlayan 'kuvve-i mütefekkiyedir.'

5-Beşincisi, İnsanın çeşitli duyuları ile topladığı bilgileri bir araya getirmesini sağlayan 'hiss-i müşterektir'. (Gazali, 2014: 8)

Gazali'nin kalbin gözle görülmeyen askerleri olarak sıraladığı hususların bilişsel özellikteki akla dair bilgiler olduğu görülmektedir. Gazali, kalbi aklın malik olduğu hususlarda mercii olarak göstererek bir anlamda onu aklın yerine kullanmakta ve bu iki kavramı birleştirmektedir. Gazali'de, nefis, ruh ve akıl kavramlarına hemen her zaman kalp kavramı ile birlikte kullanılır ancak kalp, daima üstün olarak ele alınmaktadır.

Gazali kalbin üstünlüğünü, insan bedenini şehre benzettiği bir örnekte de ifade eder: "İnsanoğlunun bedeni muazzam bir şehre benzer. Onun azâları, parmakları, o şehrin sanat erbabıdır. Şehvet, maliye müdürü, gazap, emniyet müdürüdür. Şehrin padişahı kalp, veziri akıldır."(Gazali, 2012: 18) Burada akıl vezir kalp de padişah olarak nitelenerek, kalp, akıldan üstün ve akılla sürekli ilişki halinde olarak tasvir edilmiştir. Gazali, aklın idrakinin kalpte olduğunu; kalp neye yönelirse aklın idrâkının o yönde olacağını; aklın, kalp için yaratılmış olup, onun mumu ve kandili olmak, ona ışık tutmak için var olduğunu belirtir. Ona göre akıl, kalbin bir hizmetçisidir ve kalbin üstünlüğü, kendisiyle mârifete ulaşılabilir olmasındandır.(Gazali, 2012: 19)

Gazali kalp konusunda insanla hayvan arasında bazı benzerlikler olduğunu ancak insan kalbinin hayvandan farklı olarak iki özellik taşıdığını belirtmektedir. Gazali'ye göre bu özelliklerden birincisi, ilimdir. Kalp, ilimle dünya ve ahiret ile alâkalı şeyleri ve akıl ile alâkalı gerçekleri bilir. Bu hususlar, hayvanlarda da mevcut bulunan duyguların ötesinde olup, hayvanlar bu hususlarda insanlarla ortak değildirler. Yani ilim sadece insanlara mahsus bir özelliktir.

Gazali'ye göre kalp konusunda insanla hayvanı ayıran özelliklerden ikincisi; iradedir. Gazali, insanın akli ile bir işin sonunu anlayıp, iyi tarafının nerede olduğunu bildiği zaman içinden o tarafa yönelip bunun sebeplerini öğrenmeye çalışıp, onu irade edeceğini söyler. İşte bu husus hayvanlarda bulunan şehvetten ve hayvanî arzulardan başka bir iradedir. Gazali bu ayrımı “mesela şehvet, kan aldırma istemez, ama akıl bunu gerekli görür ve ister”. (Gazali, 2014: 11) diyerek açıklamaktadır. Gazali'ye göre ilk yaşlarında çocuklar bile bu ilim ve iradeden mahrumdurlar. Ancak ergenlik çağlarında bu kuvvetlere sahip olurlar.

Gazali'nin kalp konusunda insan ve hayvan arasında yaptığı ayırım ve insana atfettiği özelliklerin de akılla çok yakından bağlantılı olduğu görülmektedir. Daha önce Gazali'nin akli tanımlayışında gördüğümüz gibi insanı hayvandan ayıran bir özellik olarak ilim sıfatıyla bilebilmek, şeylerin hakikati hakkında bilgi sahibi olabilmek veya çocukluk döneminde bulunmayan ancak hayat tecrübesiyle kazanılan bazı bilgiler sayesinde iyi ile kötüyü ayırt etme ve buna göre davranma gibi akla atfedilen özellikler burada da kalbe atfedilmiştir.

Gazali'de ve diğer İslam felsefecilerinde kalbe yapılan bu vurgunun ve ona verilen önemin başlıca sebebi, kalbin insanın amellerindeki belirleyici rolüdür. Kalbin taşıdığı potansiyel iyilikler yapmak ve iyi düşünmeye de tam tersi istikamette kötülük yapmaya ve kötü düşünmeye de meyillidir. Bu anlamda kişinin önce kendini bilmesi, kendi kalbini temizlemesi ve kalbini iyilik nuruyla, Allah'ın nuruyla doldurması, onu doğru yola götüren ve dünyadaki şeylerin ve nübüvvet alemine dair bilgileri bilebilmesinin koşulu olarak görülmektedir. İnsanın tam tersi yönde hareket edip kalbini kötülükle ve şeytani hırslarla doldurması ve doğru yoldan saparak, hem dünyaya dair konularda hem de nübüvvet alemine dair hususlarda hakikati göremez hale gelmesi de

pekala mümkündür. İnsanın mahvına ve hidayetine sebep olabilecek kalbin bu yapısı bir anlamda insanın iradesine de önemli bir rol biçmektedir.

2.2.4. Rüya

Rüya problemi, sadece İslam düşünce tarihinde değil, eski medeniyetlerden bu yana araştırma konusu olmuştur. Felsefi bilginin derinleşmesi ile rüyalar zaman içerisinde bir araştırma konusu ve bilimin incelediği bir dal haline gelmiştir. İslam düşünce tarihi ile paralel olarak yapılan araştırmalar, modern psikolojinin gelişmesinde büyük bir unsur olmuştur. Bu gelişmeye katkı yapan büyük alimlerden birisi de Gazali'dir.

Bilginin imkanlılığı ve epistemolojisinde Gazali, rüya konusuna bir hipotez şeklinde yaklaşır. Duyuları incelerken sistematik olarak rüyayı duyu bilgisi ile temellendirir.

Rüya incelemelerinde Gazali, Descartesçi bir yöntem izlemiştir. Rüya hipotezine şüpheden ulaşmaktadır. Zihin, metafizik düşünce üzerine düşünürken bir noktada kendinden ve düşündüklerinden en son noktada ise her şeyden şüphe duyarak, şüphe konusunda en son noktaya varır. (Türkmetin, Ağırman, 2002: 202)

Gazali, hayatının derin felsefe incelemeleri yaptığı dönemde, büyük çıkmaza girmiştir. Felsefe ve şüphe gibi konularda, büyük çıkmazlara girdiği için bir süre herkesten ve her şeyden uzaklaşarak inzivaya çekilmiştir. Çünkü şüphecilik sonu yoktur. Felsefi olarak bir sonuca varmaktansa meseleyi sürekli çıkmaza sokar. En son noktada Allah'ın inayetine sığınarak bu kafa karışıklığından kurtulduğunu iddia etmiştir. Çözüme ulaştıktan sonra rüya ile ilgili söyledikleri hariç, çözümden önceki soruşturmaları da bir o kadar değerlidir.

Gazali, rüya incelemelerinde gerçekte hayalin, gerçekte rüyanın birbirine karıştığı noktadan bahseder. Ya rüya gerçekse yahut rüya sandıklarımız aslında gerçeğin kendisi ya da rüya diye gördüklerimizi gerçekmiş gibi yaşayıp üzülüp, seviniyorsak bunun manası nedir gibi kritik soruları ardı ardına sorar. (Türkmetin, Ağırman, 2002: 203)

Ana soru olarak incelemelerde Şu soru kalır: Şu an uyanıksak bunu bize ileten ve bunu bize idrak ettiren nedir? Gazali'nin rüya incelemelerinde bu soru ana soru olarak bir hipotezi sonuçlandıran sorudur. (Türkmetin, Ağırman, 2002: 203)

Hipotezi sonuçlandırırken Gazali'nin yöntemsel olarak belirlediği yol ihtimaller üzerinden yaptığı temellendirmedi. Rüya ile ilgili incelemelerini derinleştirirken bir ihtimaller zinciri oluşturan Gazali yine Şüpheye düşmüştür.

Gazali'yi hipotezinde Şüpheye düşüren nokta uykudaki ölüm halidir. Bir insan uykudayken yarı ölüm yaşayıp, zihni bu dünyadan bağımsızlaşır. Uyku hali yarı ölüm hali değil de gerçekten bir ölüm olabilir ve rüya diye gördüklerimiz aslında gerçek olabilir ve uyandığımızda gerçek sanıp sevinmemiz ve ağlamamız bu durumun bir tesiri olabilir.

Gazali'nin hipotezine göre bütün bu durumlar birer ihtimalden ve varsayımlardan ibarettir. Bilimsel bilgi noktasında ortada herhangi bir kanıtlanabilir bir unsur yoktur. Gerçek ve rüya üzerinden yapılan ihtimaller sadece ihtimalleri derinleştirerek, soruları aslından uzaklaştırarak incelemenin konusunu dağtır. Rüya nedir? Sorusu, ihtimaller zinciri içerisinde değerlendirildiğinde ' ya ', ' ya da ' bağlaçlı sorulara kayarak, incelemenin aslından uzaklaştırır. (Türkmetin, Ağırman, 2002: 203)

Gazali'nin iddiasını göre tüm bu incelemeler, ihtimaller ve varsayımlar safsatadır. Nasıl ki bazı duyular bize, hiç olmadığı halde Ankakuğu'nu tahayyül ettirebiliyorsa, sadece bir tane Yaratıcı olmasına rağmen birden fazla Yaratıcı var mı diye düşündürüyorsa, Allah'ın varlığından Şüpheye düşürüyorsa, tüm bu rüya incelemelerini kendi felsefesi içerisinde kendisinin düşsel safsataları olarak görür. (Türkmetin, Ağırman, 2002: 204)

Gazali'nin değerlendirdiği bu düşsel safsatalar, Antik Yunan'daki sofist filozofların ve Şüpheci filozofların hiçbir yere ve sonuca varmayan anlamsız söz oyunlarına benzer. Eflatun'un da diyaloglarında Şiddetle karşı çıktığı sofist filozoflar, sadece kelime oyunları yaparak felsefe yaptığını iddia ederek aslında sadece safsatalar üretmektedir. Eflatun'un sofistlere karşı çıkışı gibi, Gazali hem bu filozoflara hem de kendi çağdaşı filozoflara kendi sistemi ve hipotezleri üzerinden Şiddetle karşı çıkmıştır.

Gazali'nin rüya konusunda vardığı sonuç, aslında tasavvuf ilminin temellerinden birisi olup Batılı filozofların sezgicilik diye adlandırdığı ekolün çıkış noktalarından birisidir. Gazali bu noktada, rüya nedir? İle başlayıp onlarca soru haline bu incelemelerde bilimsel bir yöntem ve sonuç kullanmamıştır. Gazali'nin vardığı sonuç Allah'ın inayetidir, bunu sağlayan kalptir. (Türkmetin, Ağırman, 2002: 204)

Ledüni ilimler içerisinde giren rüya ilmi, akıl ve cüz-i irade sınırları içerisinde değerlendirilemez. Akılın bilgisi dış âlemin, zahirin bilgisidir. Rüyalar, külli irade çerçevesi içerisinde değerlendirilip, rüya bilgisine ulaşma da ana yöntem ise müşahade ve kalptir. (Türkmetin, Ağırman, 2002: 204)

Cüz-i iradenin sınırları içerisinde 'delil' yöntemi rüyayı açıklayamaz. Ledüni ilim olduğu için külli irade çerçevesinde rüyanın yöntemi sezgi ve kalp gözü ile müşahadedir. (Türkmetin, Ağırman, 2002: 204)

Gazali, hipotezini temellendirdikten sonra rüyayı başka felsefi problem ve kavramlarla ilişkilendirmiştir. Ledüni ilimler içerisinde, cüz-i iradenin sınırları içerisinde çıkıp, aşkın gerçek bilgiye ulaşmanın yollarından biri uyku halini yaşayıp rüya görmektir.

Tasavvufi bilgi edinme ve müşahade süresince rüya vasıtasıyla aşkın ve gerçek bilgiye ulaşmak özel kimselere mahsustur. Bu kişilerin başında peygamber gelir. Aynı zamanda hakikate kendisini adanmış mutasavvıf ve veliler rüya vasıtasıyla, uyku süresince hakikat bilgisinin belirli parçalarını elde edebilir. (Akdağ, 2010: 66)

Akıl ve duyu bilgisinin yanıltıcı olarak değerlendirildiği sistemde, en güvenilir ve hakikat bilgisinin en kesin sonuçlarını veren bilgiler bütünü tasavvufi ve sezgisel bilgidir. Rüya konusunda hem akıl hem de duyu bilgisi insanı yanıltır ve her durumda güvenilemez. Ayrıca akıl bilgisi üzerine şüphe ile gidilmesi gereken bir bilgidir ve duyu bilgisinden daha güvenilmezdir. Bu noktada hem akıl hem de duyu bilgisi kaynaklı rüyalar şüphelidir ve en net ve hakiki rüya sonuçlarını veren yöntem, tasavvufi müşahade yöntemi ile ortaya çıkan saf rüyalardır. (Akdağ, 2010: 103)

2.2.5. Kalp Gözü

Gazali'ye göre gerçek bilgi elde etmede aklın verileri son safha olan kalbe aktarılmalıdır. Özellikle bilmek filinin konusu metafizik âlemle ilgili ise bunu kalbe havale etmeli, içsel tecrübe ve sezgi ile doğru bilgi elde edilmelidir. Böylelikle insan aklın idrak edemediği şeyleri görür, burada bilginin suretini görmenin ötesinde bilginin gerçekliğini görmek vardır ki, bu da Allah'ın kalbe nakşettiği ilham ile olur. (Bayrakdar, 2017: 219)

Gazali'ye göre kalp akıldan daha üstündür ve gerçek bilginin kaynağıdır. Gerçek bilgi ister eşya ürünü olsun, ister Allah'ın bilgisi olsun ancak kalp ile elde edilebilir. Ve bu bilgide deneye tecrübeye ihtiyaç yoktur. Gazali, fiziki âlemi bilme konusunda aklın ve duyuların rolünü görmezden gelmiyor, hatta onları ilk çıkış noktası olarak alıyor. Ancak onların yetersizliğini vurguluyor bilhassa metafizik âlemde. Ona göre, duyu organlarını kalbin emrinde olan bir asker ve kalbin dünyaya açılan bir penceresi olarak görür. Sadece duyu bilgilerine değil akıl ve tecrübe bilgilerine de kalbin ihtiyacı vardır. Bu bilgiler kalp için bir ön hazırlık ve zemin oluşturur. (Erdem, 2000: 295)

Ancak burada kalbin doğru bilgiyi elde etmede bir kaynak olarak kullanılabilmesi için ön koşul kalbin, ruhun kötülüklerden arındırılması temizlenmesi kısaca bedenden bağımsızlaştırılması gerekir. Dünyevi şeylerden arındırılan kalp, sadece fiziki ve metafizik âlemin bilgisini vermez ayrıca onun gelecekteki gaybinî de verir. Gazali bunu şu şekilde ifade eder: “ Aklın ötesinde başka bir “göz” açılır ki insan onunla gaybı ve gelecekte olacakları ve aklın idrak etmediği şeyleri görür”. (Gazali, 2016: 35)

Kalp gözü, terim olarak ilk akıldır. Gazali'ye göre bu kalp gözüne ancak ariflerin, mutasavvıfların ve Allah'ın Ledün ilmine sahip kullarının sahip olacağını belirtir. Onun burada belirttiği kalp maddi değil, ancak bizdeki işgal ettiği yer bizdeki et parçası olan kalp dır. Bu cismani kalp içinde görme ve bilme gücünü barındırır ve bu güç, insanın bilmek için yöneldiği eşyayı ona aydınlatır. Gazali'ye göre bu kalp bir ışık; bir nurdur ki, Gazali onunla şüpheden kurtulmuş ve “ilme'l-Yakin” ulaşmıştır. “Safsatadan bu ayrılış bir delil vasıtasıyla değil, Yüce Allah'ın kalbime nakşettiği nur ile olmuştur” der. (Gazali, 2016: 35).

Gazali'ye göre Allah'ın kalbe attığı bu nur, bilgilerin anahtarıdır ki, yüksek kalp mertebesine ulaşanlar ancak onu bilgiye ulaşmada kullanabilir. Onun kalbi nur olarak tarif etmesini dini naslarla şu şekilde destekler: “ Allah kime doğru yolu göstermek isterse, onun göğsünü açar”.(al-Enam,215) ayetindeki “şerh” kelimesinden sorulunca; “Onun Allah-ü Teâlâ'nın kalbe verdiği bir nurdur”, buyurmuştur. (Gazali, 2016: 38).

İnsanda hem maddi hem de manevi olarak en yetkin organ kalptir. Akıldan da hem biyolojik hem de manevi olarak üstündür. Modern tıpta maddi kalbimiz genel olarak “keith-Flack” ismiyle meşhurdur. Mikroskopla ancak görülen bu organcık, kalbin vücuda bağlı olmayan bağımsız hareketini sağlayan ambulans ışığı gibi ışık saçan bir organcıktır. Bu özelliği ile tüm vücudu idare eder. Beyni çıkarılan bir canlı yaşayabildiği halde, keith-Flack'ın nur saçması durdurulan varlık ölebilir. (Bayrakdar, 2017: 220)

Gazali, kalb gözüne farklı eserlerinde farklı isimler vermiştir: Sezgi, basiret, hads, keşf, mükâşefe, vb. O bazen kalb gözünü çeşitli eserlerinde akıl olarak tasvir etmiştir. Akıl, yerde ve gökte ne varsa yakın uzak fark etmeden gerçekleri ile kavrar ve onlara tasarruf eder. Kalp gözü ise sonsuzluk ve Allah'ı da kavrar ve kendi özü ile bir olur. Allah'a ait bilgi özleri kalp gözüne aittir. Kalp gözüne bazen ruh, bazen nefis, bazen nur bazen de akıl denir.(Erdem, 2000: 275)

Gazali, Risaletü'l-Ledüniyye'de kalbin gerçekten gözü olduğunu şöyle delillendirir:

Tasavvufçulardan bir grup derki; ‘Kalbin de bir gözü vardır. Tıpkı cesedinde bir gözü olduğu gibi.’İnsan zahiri varlıkları zahir gözüyle görür. Hakikatleri de akıl gözüyle görür. Resulullah şöyle buyurur: ‘ Hiçbir kul yoktur ki, onun kalbinin mutlaka iki gözü bulunmasın. Bunlar iki gözdür. Onlarla gayb idrak olunur. Allah bir kuluna hayr murad ettiği zaman onun kalp gözünü açar. Ta ki kişi gözünden gaip olanı kalp gözüyle görebilsin. (Gazali, 2013: 121)

Kalp gözünün görmesini sağlayan ilham, insanın başında yer alan gözlerin görmesini sağlayan güneş ışığı gibidir. Ancak burada İlhamın ışığının kaynağı güneş değil, Allah'u Teâlâ'nın kalbe nakşettiği kendi nurudur. İlham ışığıyla hemhal olan bu ilme ‘ledünni ilim’ denilmesinin sebebi budur. (Demircioğlu, 2014:123)

Gazali, kalp gözü, feyz, keşf kavramlarını insanın sahip olabileceği deruni bilginin odağı olarak kullanmaktadır. O kalbi bilgiye yönelişini şu ayetlere dayandırır:

‘Allah her kimi hidayete erdirmek isterse İslam’a gönlünü açar.’ (En’am;6/125)

‘Allah kimin gönlünü İslam’a açmışsa, o, Rabbi katında bir nur üzere olmaz mı?’ (Zümer;39/22)

‘ Zira hakikat budur ki, gözler körelmez ancak göğüslerdeki kalpler körelir.’(Hacc; 22/46)

Gazali, belirtilen ayetlerde ‘gönlün açılması, nur gönderilmesi, kalplerin körelmesi’ gibi kavramlarını kalbin bilme yeteneği çerçevesinde ele aldığını anlamaktayız. Kalbi bilme, tasavvufun da, Gazali’nin de kabul ettiği asıl bilme yolu kaynağıdır. (Demircioğlu, 2014:123).

2.3. GAZALİ’NİN SİSTEMSEL ŞÜPHECİLİĞİ

Gazali, insanın var olmasının asıl gayesinin Allah’ı bilmek olduğunu, ancak Allah’ı bilmesinden önce insanın kendini tanıması gerektiğini belirtir. İnsan kendini tanıyorsa, kimsenin şüphe edemeyeceği doğru kriterler belirlerse üzerinde şüphe olmayan bilgi elde edebilir. Gazali, bilmenin mümkün olup olmayacağını sorgulamaya başladığı an bir şüphe krizine girmiştir. Ancak onun gayesi doğru bilgiye ulaşmak olduğu için bu krizden kolay kurtulmuştur. Ona göre doğru bilginin ilk şartı şüphedir. İnsan ancak şüpheye düşerek bir şeyleri sorgular ve öğrenmeye çalışır, ona göre insanın şüphe edemeyeceği tek şey insanın kendi varlığıdır. (Bayrakdar, 2017: 220)

Gazali’ye göre insan doğduğunda dış dünyadan habersiz ve herhangi bir bilgi sahibi olmadan gelir. Ancak onu kuşatıp çevreleyen dış dünyayı tanıması ve algılaması için birtakım yetilerle doğar. Bunlar: Duyular, akıl ve kalptir. Bilgi elde etmede kullanılan metodlar ise, hissi ve akli idrake dayanarak gözlem ve tecrübe, deruni idrake dayanarak sezgidir. Gazali, el-Munkız’da bilgiye kaynaklık edecek ilk kaynağın duyu organları olduğunu, duyular içerisinde de ilk yaratılanın dokunma duyusu olduğunu, ikinci sırada dış dünyayı en geniş şekilde algılayan görme, onu iştme, tatma ve koklama duyusunun takip ettiğini belirtir. Burada Gazali’nin duyuların bilgi elde edilmiş

sırası ve duyuların embriyolojik gelişimi arasında kurduğu paralellik dikkat çekmektedir. Bugün modern tıp tarafından da doğrulanan bu görüşe Gazali'nin bir tıp bilgini veya biyolog olmadan nasıl sahip olduğunu cevaplamak kuşkusuz zordur. Ancak ilk kez bilgi ve bilgi edinim organları arasındaki embriyolojik paralelliği Gazali'nin kurmuş olduğunu söyleyebiliriz. (Bayrakdar, 2017:2018)

Duyularımızla elde ettiğimiz bilgiler şüpheye açıktır bu yüzden hemen kabul edilmemelidir. Duyulardan elde ettiğimiz bilgileri ikinci safha olan akıl süzgecinden geçirmeliyiz. Akıl erdirme sonucu duyulardan edindiğimiz bilgilerin doğruluğuna ya da yanlışlığına hükmedebilir. Gazali, akıl yoluyla elde edilen bilgilerin de güvenilirliğinin şüpheye açık olduğunu, tabiatı icabı aklın da duyular gibi yanılgıya düşebileceğini verdiği çeşitli örneklerle belirtir. Aklın elde ettiği aklî bilgide eşyanın gerçek ve yakînî bilgisini her zaman bize vermeyebilir. Eğer konusu fiziki aleme ait bir obje ise, tecrübe ve akıl o varlığın gerçek bilgisini bize verebilir. Hatta bazen akıl fiziki alemin hikmetinin ne olduğunu tam manasıyla çözemeyebilir. Sonuç olarak diyebiliriz ki duyular ve akıl ile elde edilen bilgiler deneye tabi tutulmalı ve doğruluğu deneylerle sabitlenen bilgiler doğru bilgi olarak kabul edilmelidir. (Bayrakdar, 2017: 219)

Gazali, güvenilir ve doğru bilginin elde edilmesi çabalarına “ şüphe” yöntemiyle başlar. Onun hakikati arama sürecinde gösterdiği bu çaba Descartes'in de ifadesiyle metodik şüphedir. Çünkü o gerçek bilgiyi ortaya çıkarmaya çalışırken bütün felsefî ve dini bilimleri incelemiş, bu incelemeleri sonucunda bu bilimlerin ortaya koyduğu bilgileri güvenilir ve gerçekçi bulmadığı için bu verileri şüphe ile karşılamıştır. (Erdem, 2000:296)

Gazali'ye göre şüpheler insanı doğruya götürür, şüphe eden ancak araştırır, sorgular ve öğrenir. Ona göre araştırma yapmamanın doğal sonucunun cehalet olduğunu belirterek şüpheyi tercih edip etmeme noktasında da lükse sahip olmadığımızı, şüpheyi bir yöntem olarak kullanmanın gerekliliğini açıkça dile getirmiştir. Onun şüpheyi kullanımını iki dönem halinde ele alabiliriz. Epistemolojik şüpheci dönem ve kriz şüpheciliği dönem. (Demircioğlu, 2014:101)

Epistemolojik şüpheci dönem; Gazali, karakterindeki şüpheci yöntemi şöyle ifade eder: ‘ Gençliğimin ilk yıllarında, daha yirmi yaşına varmadan, yani buluş çağına

yaklaşan bir zamandan beri ki şimdi elli yaşını geçmiş bulunuyorum bu engin denizin dalgaları ile mücadele ediyorum. Çekingen ve korkak biçimde değil, cesur şekilde her karanlığa dalıyor, her engeli aşmaya, her uçurumu atlamaya çalışıyor, her fırkanın akidesini dikkatle araştırıyor ve hakka ulaşmış olanla batıda kalmış olanı, sünnete göre hareket edenle bidatte bulunanı ayırmak için her mezhebin sırlarını keşfetmek istiyorum. Gazali'nin otuz yedi yaşına kadar süren bu dönemde şüphe sadece hakikati, doğruyu elde etmenin bir yolu olmuştur. O bilgi felsefesinin temelini sağlam, üzerinde hiç şüphe olmayan güvenilir doğru bilgiler üzerine kurar. Hakikat yürüyüşünde dört bilgi akımını (Kelam, Batıniye, Felsefe, Tasavvuf) objektif bir anlayışla şüpheci bir tavırla analiz etmiş ve bu çalışmasının sonucunda üç bilgi alanını gerekçelerini de açıklayarak elemiş ve son olarak tasavvufta karar kılmıştır. (Gazali, 2016: 39)

Gazali'nin şüpheciliğinin ikinci dönemi kriz şüpheciliği olarak adlandırılan dönemdir. Yaptığı analizler sonucunda Tasavvuf üzerine karar kılmamasıyla ilmi tedrisat işini Allah rızası için değil de insanlara hoş görünmek için yaptığını kendi kendini sorgulamaları sonucunda fark etmiştir. Bu durum Gazali için yeni bir miladin başlangıcı olmuştur. H.488/m.1095 yılında Recep ayı ile başlayan altı aylık kriz giderek şiddetlenmiş, yemeden içmeden kesilmiş, sosyal ilişkilerini kesmiş, Bağdat'ı terk edip Şam' giderek inzivaya çekilmiş ve kriz dönemi onu bir yıl sürecek münzevi bir yaşama sürüklemiştir. Bu dönemin sonunda Gazali nefsinin temizlemiş, ailesinin yanına dönerek evinin yakınında tedris hayatına devam etmiştir. (Demircioğlu, 2014: 103)

Gazali'nin şüpheyle yaklaştığı ilk bilgi edinme vasıtası duyulardır. O taklit yoluyla elde edilen bilgilere kuşkuyla yaklaşmasıyla elinde mahsusat bilgisi (duyulardan elde edilen) ve zaruriyat bilgisi (aklın taşıdığı) kaynakları kalmıştır. Ancak bu bilgilerin güvenilirliği de onun için tereddüt oluşturmaktadır. Bu süreç onu mahsusata ve zaruriyata olan güvenini de sorgulamaya iter. Duyu organlarının hükümlerini sorgulamaları sonucunda yanıldıklarını anlar. Taklit yoluyla duyularla elde edilen bilgileri sorgulamasıyla onlara kaynaklık eden aklın üzerindeki şüpheleri de sorgular. (Demircioğlu, 2014: 107)

Gazali'nin rüya hakkında düşünceleri de şüpheyi arttırır. Gazali'ye göre insan uykudayken bir takım şeylere inanır, onlar hakkında tahayyül eder ve inandıklarından şüpheye düşmez, ancak uyandıktan sonra bütün inandığı şeylerin aslının olmadığını fark

eder. Bu durumda Gazali kendi kendine şu soruyu sorar: “Uyanık iken aklın delaletiyle itikadın hak olduğuna nasıl emin oluruz”. Gazali, böylelikle Antik dönemde, Yunan şüpheciliğinin öncüsü sayılan Sofistlerde görülen bir çeşit şüpheye düşmüştür. Ne duyularla ne de akıl mahsulü bilgiler ona göre güvenilir gelmiyordu. Bu sorular Gazali’yi iki ay sürecek safsataya sürükledi. Bu durum Gazali’nin iradesi dışında, sağlıklı düşünmesi sonucunda ortaya çıktı. (Ayman, 1997: 95)

Gazali bu şüphelerini yaşadktan sonra safsata durumuna düşmüş ve içinde bulunduğu bu ruhi problemi sonra fark etmiştir. Gazali, bu safsata durumundan kurtuluşunu şöyle ifade eder:

Nihayet, Allah-u teâlâ hastalığıma şifa verdi, sıhhat ve itidale avdet ettim. Akli zaruretler emniyet ve yakin üzere, makbul ve güvenilir bir halde geri döndü. Safsatadan bu ayrılış, bir delil yardımıyla değil, Allah’ın kalbime attığı bir nur sayesinde. (Gazali, 2016: 42)

Buradan anlaşılıyor ki Gazali’nin bu safsatadan kurtulması bir delille değil, Allah’ın kalbine bıraktığı bir nur sayesinde olduğunu söyleyerek aslında akliyata olan güvenini de tazelemiştir. Sonuç olarak, Gazali’nin safsata haline girmesi ve bundan kurtulması kendiliğinden gerçekleşen bir süreç değil, onun hakikat arayışı metodları arasında yer alan epistemolojik bir adımdır.

Yukarıdan da bahsettiğimiz gibi Gazali, İslam düşünürleri içerisinde duyular ve akıldan ilk defa sistematik olarak şüphelenen, onları ciddi bir tahlil ve tenkit süzgecinden geçiren bir düşünür olarak karşımıza çıkar. O bilgiyi; gücü, imkânı, sınırı gibi tüm yönleriyle ele alarak çözmeye çalışmıştır. Şayet o gelenek haline gelmiş bilgi anlayış içerisinde kalmış olsaydı, taklitten öteye geçemeyecek sıradan bir düşünür olarak kalacaktı. Fakat o düşünce sistemimizdeki boşluğun bilgi meselesinden kaynaklandığını düşünüp, bunun çözümünü de sağlam ve güvenilir bir bilgi anlayışının gerekliliğini tespit etmiştir.

2.4. BİLGİNİN DEĞERİ

Gazali’nin bilgi felsefesinde bilginin değerini anlamak için öncelikle hayatına bakmak önemli veriler sunacaktır. Gazali’nin hayatı boyunca bilginin ve ilmin peşinden gitmesi ve son nefesine kadar ilimle uğraşması bilgiye verdiği değeri göstermektedir. Gazali, bilgiye oldukça yüksek bir değer vererek onu dünya lezzetlerinin en tepesine

koymuş, ilmi ibadetin bile önünde sayarak bilgi sahibi olmayı şerefli ve izzetli bir makam olarak görmüştür.

Gazali'nin en önemli eseri olarak görülen ve değerlerini yitiren dini ilimlerin yeniden canlandırılması amacıyla yazılmış olan İhya'nın ilk bölümüne ilim kitabı manasına gelen 'Kitabü'l İlim' ismini vermiştir. Gazali'nin İhya'da ilim bölümünü ibadet ve itikat bölümlerinden önce vermesi onun ilme verdiği önemi göstermektedir. Ancak bu Gazali'nin ilmi ibadet ve itikattan daha üstün gördüğü gibi bir yanlış anlamaya neden olmamalıdır. Tam aksine, Gazali ilim öğrenmeyi ibadet olarak telâkki etmektedir.

Gazali'ye göre insan öncelikle ilim sahibi olarak ancak ibadet ve itikatları idrak edebilmekte ve Allah'a yaklaşabilmektedir. İbadet görevini yerine getirebilen her kişi ona göre ilim öğrenmek de zorundadır. Gazali, ilimden yoksun olarak cahil kalmış bir kişiye ilim öğretmeyi de sadakaların en makbulü olarak kabul etmektedir. (Gazali, 2014: 176) Gazali, "Dünyada gerçek mürşit ilimdir" (Gazali, 2006: 148) sözüyle insanı mutluluğa ve fazilete ulaştıracak olanın ilim olduğunu belirterek ilim öğrenme ve araştırma amellerini de en büyük cihat olarak ifade etmektedir.

Gazali'nin bilgiye verdiği değerli hazları, lezzetleri sıralamasında da görmek mümkündür. Ona göre hazları ve lezzetleri üçe ayırmak mümkündür: Bunlardan birincisi, insanda bulunan aklın lezzeti; ikincisi, insan ve hayvanlarda bulunan yeme, içme ve cinsi münasebet gibi bedensel hazlar (yeme, içme ve sonuncusu da insan ve bazı hayvanlarda bulunan liderlik ve zafer arzuları neticesinde çıkan bedeni hazlardır. (Gazali, 2013: 45) Görüldüğü gibi Gazali, aklın lezzeti olarak tarif ettiği bilginin değerini insana özgü bir haz ve mutluluk olarak görmektedir. Gazali en şerefli zevke yani aklın lezzetine ve ilme olan ilginin azlığına sitem ederek hazların içinde en faziletli olmasına rağmen insanların en az rağbet ettiği zevkin aklın zevki olduğunu dile getirmektedir. (Gazali, 2010: 35)

Gazali'ye göre ilim başlı başına şeref, itibar ve onur kaynağıdır. Bilginin varlığı insanı üstün mertebelere taşıırken, bilginin yokluğu ise insanı düşürmektedir. Gazali, ilmin batıl bile olsa her zaman şeref taşıdığını belirtmektedir. Ona göre bilginin yoksunluğundan ileri gelen cehalet, adem hükmündeyken, ilim varlık hükmündedir.

Cesaret cismin, vücudun hatalarından ileri gelirken, ilim ruhun ve nefsin salih vasıflarındandır. (Gazali, 2014: 103) Gazali burada ilmi, nefsin ve ruhun Allah'ın bilgisine yaklaşan yönüne atıfla ele almaktadır.

Gazali, ilimlerin bir kere var olduktan sonra bir daha yokluğun alanına girmeyeceklerini belirterek ilimlere ebedi bir paye biçmektedir. İlimlerin varlıktan yok olmayacaklarını ancak unutulabileceklerini belirten Gazali, bu ayrımı “Güneşin önüne bulutların geçerek onu engellemeleri nisyanı, güneşin gurub etmesi ise mahvı temsil eder”. (Gazali, 2012: 204) diyerek güneş metaforuyla açıklamaktadır. Güneş olarak simgelenen bilgilerin ve ilmin insanların ilgisinin azlığı başta olmak üzere çeşitli sebeplerle unutulabileceğini ancak bunun bir mahvolma durumu olmadığı belirtilmektedir. İlimler, unutulabileceği gibi bir süre sonra tekrardan hatırlanabilmektedir. Gazali'nin İhya ile din ilimlerine yapmayı amaçladığı da tam olarak budur demek yanlış olmayacaktır.

Gazali'ye göre ilmin önemini ve bilginin değerini artıran diğer bir neden de Allah'ın âlim sıfatı olmasıdır. Hem Kuran'da hem de önceki kutsal kitaplarda sürekli Allah'ın âlim sıfatından bahsedilmektedir. Gazali, Allah'ın âlim sıfatından dolayı ilim öğrenmeyi ona yaklaştıran bir amel olarak düşünmektedir. Bu nedenle bilgi ve ilim sahibi olmak ona göre şeref ve fazilet kaynağıdır. Gazali, insanların bilmeleri gereken bilgiler konusunda da ikili bir ayrıma gitmektedir. Ona göre herkesin bilmesi gereken zorunlu bilgiler olarak farz-ı ayin, inançları, insanların yapmak zorunda oldukları, kaçınmak zorunda oldukları itikat, fiil ve terk gibi bilgileri kapsamaktadır. (Gazali, 2014: 175) Gazali'ye göre herkesin değil ancak belli kimselerin bilmesi gereken bilgiler olarak farz-ı kifaye, hayatta gerekli olabilecek tıp, matematik, fen bilimleri gibi sadece bazı insanlar tarafından ayrıntısıyla bilinen bilgilerdir. (Gazali, 2014: 176)

Farz-ı ayinde önceliği inançlara veren Gazali, yetişkinliğe ulaşmış her bireyin bu bilgileri öğrenmesi gerektiğine vurgu yapar. Farz-ı kifaye de ise bu bilgilerin bazı şahıslar tarafından öğrenilmemesi durumunda tüm toplumun sorumlu olacağını belirtir. Gazali, farz-ı kifayeyi farz-ı ayinden ayıran bir özellik olarak bu bilgileri edinen kişilerin bu bilgilerin ayrıntılarına kadar bilmeleri gerekliliğine “Bunun gibi kişi eğer sanat sahibi ise, sanatına ait bilgileri, tüccar ise, alışverişe ait bütün bilgileri, tabip ise

mesleğine ilişkin bilgileri öğrenmesi zorunludur. Ona göre, yapılması icap eden şeylerin bilgisi de farzdır.” vurgu yapmaktadır. (Gazali, 2014: 177)

Gazali öğrenilmesi elzem ve yararlı olan ilimler arasında bir sınıflandırma yaparak bunları Allah’a yakınlaştıran marifet ilmi ve dinin ifasını kolaylaştıran ilimler olarak ele almaktadır. (Gazali, 2013: 79) İman ve ibadet eden için öncelikle Allah’ı bilmek ve marifet gerektiğini belirten Gazali, bunun ardından ibadetlerin yapılması gerektiğini ve bu şekilde kişinin Allah’ın vasıflarına yakışmayan, yanlış bir amelde bulunmamasının sağlandığını dile getirmektedir.

Gazali, kişinin edindiği ilmin Allah’ın ilmine yaklaştığı ölçüde değerli olduğunu belirterek bunun da üç şekilde olacağını ifade etmiştir:

1-Bilginin çoğalması yoluyla ilmin artması gerekir. Çünkü Allah’ın ilmi başsız, sonsuz ve hatasızdır. İnsanın ilmi ne kadar çok artarsa o denli Allah’a yaklaşır. Ancak insanın ilmi ne kadar artsa da Allah’ın ilmi ile kıyaslanması mümkün değildir. Allah’ın ilmi insani sınırların çok ötesindedir.

2-İlmin açık seçik olması ve ayrıntısında bilinen şeyle uygunluk içinde olması gerekir. Zira Allah’ın ilmi apaçık olmakla beraber realiteyle de çelişmez.

3-İlim sağlam ve mutlak olmalı, değişim göstermemelidir. İnsanın ilmi ne kadar sabit ve değişmez olursa, o kadar Allah’a yaklaşır. Zira Allah’ın ilmi asla değişmez, ilk olarak ne ise son olarak da öyledir. Çünkü Allah zaman ve mekandan bağımsız olarak her şeyi bilmektedir. (Gazali, 2014: 348)

Gazali burada bir anlamda bilginin mantıki olarak uygunluk, mutlaklık ve birikimlilik gibi özelliklerine vurgu yapmaktadır. Ona göre Allah’ın bilgisine yaklaşabilmek için öncelikle insan bilgisinin bu asgari şartları taşıması gerekmektedir. Gazali ilme sadece teorik ve muhayyel açıdan değil amel açısından da yaklaşmaktadır. Onun bilgi felsefesinde ilim durağan bir özellik göstermez, sürekli olarak amelle iç içe ve eyleme dayalı bir özellik göstermektedir. Ona göre kalbin ameli ve aklın çabası olduğu için ilim de aslında bir ameldir. (Gazali, 2012: 58) Dolayısıyla ilimle uğraşmak insanı eyleme geçiren bir özellik taşımaktadır.

Gazali'ye göre insana zararlı olan ilimler, insanı günaha, kendisine ve topluma zarar vermeye yöneltten ilimlerdir. Gazali, sadece bu ilimleri zararlı görmekte bunların dışındaki bütün ilimlere oldukça değer vermektedir. O, gerçek ilim, insanı günah işlemekten alıkoyan, salih amelin kötülüklerden, ahiretin ise bu dünyadan daha güzel olduğunu idrak ettiren ilimdir. Gazali, "Hakiki ilimse, sahibinde Allah'a karşı haşyet ve korkuyu artırmalı ve bu korku da kendisiyle günahları arasına girmelidir". (Gazali, 2013: 20) sözleriyle ilmin hakikat olarak görülebilmesi için kişiyi Allah'a yaklaştırıp kötülükten men etmek gibi etik bir boyut taşıması gerektiğini ifade etmektedir.

Gazali'nin bilgi felsefesinde bilginin değerini daha iyi anlayabilmek için onun duyu bilgisinin, akıl bilgisinin, tecrübi bilginin ve kalp bilgisinin değerini ele alışına ayrıntılı olarak bakmak gerekmektedir. Zira Gazali'nin kapsamlı bilgi felsefesinde bunların hepsinin ayrı ayrı değerleri ve açıklamaları mevcuttur. Gazali, bilgiye ve hakikate ulaşma yolculuğunda önce duyulara, daha sonra akla, tecrübeye ve nihayetinde kalbi bilgi olarak sezgiye odaklanmış ve bunlar üzerine geniş açıklamaları yapmıştır.

Çalışmanın bu bölümünde Gazali'de bilginin değeri problemi ayrıntılı bir biçimde ele alınacaktır. Gazali'nin bilgiye ulaşma ve açıklama konusunda kaynak olarak gördüğü akıl bilgisinin, duyuların bilgisinin, tecrübi bilginin ve kalp bilgisinin değerleri ayrıntılı olarak açıklanacaktır. Gazali'nin eserlerinde bu bilgilere yaklaşımı nesnel bir şekilde analiz edilecektir. Nihayetinde Gazali'nin epistemolojisinde bilginin değeri olgusuna dair çıktılar elde edilecektir.

2.4.1. Duyu Bilgisinin Değeri

Gazali'nin bilgi felsefesinde duyu bilgisi ilk çıkış noktasıdır demek yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Gazali, duyuları bilgi kaynaklarından birisi olarak bilginin elde edildiği ilk kaynak olarak görmektedir. İnsan, dünyaya dair ilk bilgilerini duyular aracılığıyla edinmektedir. Gazali'nin daha önce bilgiyi tanımlayışında öne çıkan suje ve obje arasındaki ilişkide, duyular sujenin objeyi idrak etmesini sağlamaktadır.

Gazali duyular aracılığıyla idrak etme durumunu idrak edilen şeyin suretini almak olarak görerek, bunun hakikatin benzerini almak anlamına geldiğini ve idrakle şeylerin harici hakikatinin değil hakikatinin benzerinin alındığını dile getirmektedir. Ona göre duyularla hissedilen şey harici hakikat olmayıp onun duyu organında meydana gelen

benzeridir.(Gazali, 2005: 42) İnsan içerisinde bulunduğu çevrenin sıcaklığını, kokusunu, yüzeylerini, seslerini ve renklerini duyu organlarının idrak gücü sayesinde öğrenebilmektedir. Yine insan kendi dışındaki diğer varlıkların bilgisini de ilkin duyular aracılığıyla edinmektedir.

Gazali'ye göre, insanın var olanlar hakkında ilk bilgisi, duyular tarafından sağlanmaktadır. İnsan, sıcaklık, soğukluk, yaşlık, kuruluk, sertlik yumuşaklık gibi varlıkların çeşitlerini ilk yaratılan dokunma duyusuyla; bu duyudan sonra meydana gelen, renk ve şekillerin bilgisini görme duyusu olan gözle; sesler ve nağmeleri işitme duyusuyla; yiyeceklerin tadını tatma ve kokuları da koklama duyusuyla algılar. (Gazali, 2010: 84)

Gazali, duyuları hayvanlarda ve insanlarda ortak olarak bulunan özellikler olarak ele alarak bunların ayrımını da yine idrak konusunda yapmaktadır. Gazali'ye göre duyular hayvanlarda çevrelerini idrak ederek tehlikeden korunma gibi bir işlev görürken insanda her bir duyu organı kendi alanındaki bilgileri edinerek insanın çevresi ve diğer varlıkların bilgisine sahip olmasını sağlar. (Gazali, 2014: 274)

Gazali'ye göre duyularla elde edilen bilgiler başka bir yere akla giderek onun tarafından anlama dönüşmektedir. Gazali, akli duyuların üzerinde ve adeta onlara bir tekzip ve temyiz makamı olarak görmektedir. Gazali, duyuların insanın ilk bilgi kaynağı olması nedeniyle onlara değer verirken, insanın 7 yaşına kadar yani çocukluk döneminde duyularla elde edilen bilgilerin etkisiyle hareket ettiğini belirtmektedir. (Gazali, 2016: 67)

Gazali bilgiye ulaşma hususunda duyuları sorgulamaktan geri durmamış ve bu sorgulama süreci sonucunda duyuların bilgisine kesin olarak güvenilemeyeceği sonucuna varmıştır. Duyuların pek çok sebebe bağlı olarak yanılabilirliklerine değinen Gazali, duyuların bilgisini temel bir bilgi olarak alarak akla dayalı bilgiyi daha önemli görmüştür. Gazali'ye göre duyuların bilgisinin doğru olmamasının nedenlerinden birisi duyu bozukluklarıdır.

Gazali duyu bozuklukları nedeniyle ortaya çıkan yanlışlıkları, “bedendeki bir organla, algı olayını gerçekleştiren algı kuvvetinde devamlı çalışmaktan dolayı hastalık ortaya çıkar” şeklinde açıklamaktadır. Ona göre algı olayını devam ettirmek, algıyı

gerçekleştiren uzvun işleyişini bozar ve onu sakat bırakır. Aynı şekilde ciddi ve önemli hususlarda algıyı gerçekleştiren uzvu yıpratır ve bazen da bozar. Hatta ondan sonra en basit ve en zayıf bir objeyi bile algılayamaz. Kulağın yüksek frekanslı bir sesi duyması ve gözün kuvvetli bir ışığı görmesi gibi. Bunlar kulağı ve gözü bozar veya kendisinden sonra gelen şeyleri idrak etmeyi önler. Böylece kulak fısıltıyı idrak etmekten, göz hassas objeleri görmekten uzaklaşır. Tatma duyusu da böyledir. Sözelimi çok tatlı bir objeyi tadanlar onun ardından çok hafif bir tadı hissetmezler. (Gazali, 2005: 63)

Gazali, duyarlar tarafından elde edilen bilgilerin yukarıdaki nedenlerden dolayı güvenilmeyeceğini belirtmekle birlikte, tasdik türlerinden mahsûsât-ı zahire dediği dış dünyaya açılan duyu organları vasıtasıyla elde edilen bilgileri doğru ve kesin bilgiler olarak kabul eder. Örneğin o, “tuz beyazdır”, “güneş yuvarlaktır” Gazali, gözün ister algılama kuvvetinin çok güçlü olduğu gençlik zamanda isterse algılamasının çok zayıf olduğu yaşlılık çağında olsun, sayılan bu kusurlardan sıyrılmasının mümkün olmayacağını belirtir. Ona göre gözün bu kusurları ancak akıl aracılığıyla düzeltilir. (Gazali, 2010: 52)

Gazali’ye göre duyu organları tarafından elde edilen ve kendisinin mantıkta mahsûsât-ı zahire diye adlandırdığı “tuz beyazdır”, “güneş yuvarlaktır” şeklindeki bilgiler doğru ve kesin bilgiler olsa bile, temel itibarıyla duyu kaynaklı olmaları, gerek duyularında meydana gelen algı yanılgıları ve gerekse zamanla ortaya çıkan duyu bozuklukları nedeniyle bu bilgilere güvenilemez. (Gazali, 2014: 71) Ancak Gazali’ye göre daha önce gözün kusurlarının akıl tarafından düzeltildiği gibi bu ve benzeri duyu hatalarını düzeltmek her zaman mümkündür. Ona göre duyulara ait bu hatalar ancak akıl aracılığıyla düzeltilir. Dolayısıyla Gazali düşünce sisteminde bilginin değeri ve geçerliliği açısından duyu bilgisi, birtakım nedenlerden dolayı hata ve yanlıştan uzak olmadığından dolayı güvenilir değildir. Burada duyulara güvenilirliği ortadan kaldıran ise akıldır.

2.4.2. Tecrübi Bilginin Değeri

Gazali’ye göre tecrübi bilgi, bazı duyu bilgilerine göre şüpheli ve bazı durumlarda ihtimallere dayalıdır veya değildir. Tecrübi bilgi, hem kesin bilgidir hem değildir. Bu bilgiden hareketle tecrübi bilgi güvenilirliği tartışılır.

Güvenilir bilgi hususunda, sadece kalp ve müşahede bilgisi geçerli değildir Gazali'nin sınıflandırmalarında tecrübi bilginin yanında pek çok bilgi güvenilirdir. Bu bilgilere Batı felsefesinin ' a priori' dediği, önsel bilgi, dış ve iç duyu bilgileri dahildir. Ancak Gazali için en güvenilmez ve kesin olmayan bilgi, vehmiyât bilgisidir. (Akdağ, 2010: 92)

Vehmiyât bilgisi, Gazali felsefesi kapsamında, Antik Yunan felsefesindeki ' doxa' ya denk gelir. Doxanın karşısında ise episteme yer alır. Arkhe kavramından hareketle ilerleyen Antik Yunan felsefesi, sofistlerin ve şüphecî filozofların etkisiyle; ayrıca Herakleitos'un bilgi problemine yaklaşımı da dahil; arkhe tartışmalarından sonra bilgi felsefesi temelli problemlere geçiş yapmıştır. (İlboğa, 2014:285)

Protagoras ve Gorgias gibi aşırı şüphecî sofist filozofların doğru bilginin imkansızlığı tezinden hareketle 'imkanlılık' sorunsalı filozoflar arasında büyük tartışmalara sebebiyet vermiştir. Bu tartışmalara yoğun olarak katılan filozofların başında Eflatun gelir. (İlboğa, 2014:285)

Eflatun'un idealar felsefesinde kapsamlı olarak açıkladığı doxa ve episteme ayrımı, aslında felsefe tarihinin de en büyük tartışmalarından birisini yaratmıştır. Doxa bilgisi, teoriye göre gölgeler alemidir. Sanı bilgisidir ve kesin değildir. Doxa bilgisine güvenilemez. Ancak episteme kesin ve net bilgidir ve idealar aleminde de aşkın bilgi olarak ' transandantal'dır. Eflatun, felsefesinde sıçrama gerçekleştirerek doxa ve episteme problemini aşkın bir boyuta taşıyarak bu problemi çıkış noktası olarak, problemi varlık ve yokluk, özne ve nesne, tümel ve tikel gibi diyalektik kavramlarla ilişkilendirerek felsefesini ve metafizik sistemini açıklamıştır. (İlboğa, 2014:290)

Eflatun, idealar sistemindeki bu kavramsal çerçeve kapsamında, epistemeye ulaşmanın metodlarını açıklarken, mantık ve matematik ilimleri yerine, idealist bir felsefî bakış açısıyla 'hatırlama' metodunu ön plana çıkarır. Bu noktada sezgicilik ve müşahade yöntemleri ile Gazali ile benzeşir. Çünkü Gazali de birçok bilgiyi ve duyuyu açıklarken bilimsel metodları reddetmiş; en hakiki bilgilere ulaşmanın yolunun Eflatun gibi bireysel metotlarla gerçekleştirileceğini iddia etmiştir.

Gazali ve Eflatun'un benzeştikleri noktada tecrübi bilgi, sanılarla değerlendirilemez. Sanılar, hem bilginin kaynağı ve imkanlılığı hem de değeri açısından

bir önem teşkil etmez. Gazali'ye göre vehmiyât bilgisi, 'zan' bilgisidir, insanın kuruntuları, aklından kovamadığı saçma düşünceleri ve geneli vehmiyât bilgisini oluşturur ve tecrübi bilgi kapsamında kesinlikle değerlendirilemez. Gazali' tecrübi bilginin sınırlarını çizerken önce vehmiyâtı açıklayarak bu bilgiyi tecrübi bilgi kapsamında reddeder. (Akdağ, 2010: 92)

Meşhûrât, kesin ve güvenilir bilgi türleri arasındadır. Kelime anlamı olarak, kulaktan kulağa yayılan, herkes tarafından tarafından bilinen bilgi anlamına gelen meşhûrât, ne akli ne de duyu bilgisiyle elde edilen kesin ve güvenilir bilgiler kapsamına giremez. (Akdağ, 2010: 92)

Gazali bilgi felsefesine göre, tecrübi bilgi araştırmaları Gazali'yi yoğun şüpheye ve çıkmazlara sürüklemiştir. Bu konuda fikirlerini kesinleştirirken başvurduğu noktaların birçoğunu reddetmiştir.

Gazali için en önemli sorun, epistemolojide, kaynak sorunudur. Sorun onun ne olduğu değildir. Kaynak sorununa ilişkin, Gazali bu konuda sabittir. İki türlü kaynak vardır. Birincisi akıl, ikincisi ise duyu bilgisidir. Gazali, doğru bilginin kaynağı noktasında, felsefesinin en sonunda ne akli ne de duyu bilgisini kesin bilgi olarak sunmamıştır. Mutlak bilginin imkanı sezgi bilgisine dayanır. (Türkmetin, Ağırman, 2002: 198)

Tecrübi bilgi, hem akıl hem de duyu bilgisine dayanır ve bu noktada Gazali, tecrübi bilgi olarak değerlendirdiği herşeyden en başta şüphe eder. Sorgulama süzgecinden geçmemiş bir bilgi hakkında kesin sonuçlara varmaz. (Türkmetin, Ağırman, 2002: 201)

Antik Yunan filozofu Aristoteles'in öncüsü olduğu mekanik ve materyalist doğa felsefesi düzleminde, tecrübi bilgiye dayalı olarak olaylar arasında neden sonuç ilişkisi zorunludur. Etki ve tepki neticesinde gelişen sistemler bütünü bir zorunluluk teşkil eder. Şimşegin çakması ve ardından yıldırımın gelmesi zorunludur. Ateşin tahtaya temas edip yakması evrendeki zorunluluktur. Bu noktada Aristotelesçi mantık çerçevesinde Tanrı'nın herhangi bir müdahalesi yoktur. Ancak tecrübi bilgi kapsamında Gazali, Evrendeki bu neden sonuç ilişkisi ve zorunluluk bağlantısını kabul eder ancak bir noktada reddeder. Bilimsel bilgi kapsamında Antik Yunan filozofunun savları

kanıtlanamaz ve neden sonuç ilişkisi ve zorunluluk bağlantısı bir yaratma ediminin sonucudur. Bu bağlantı direkt olarak Allah'ın inayetine bağlıdır. Mekanik bir zorunluluk hem yaratma edimine hem de bilimsel bilgi noktasında ispatlanamazdır. (Akdağ, 2010: 97)

Gazali'nin tecrübi bilgiyi temellendirdiği kısımda mekanik ve materyalist felsefeye karşı çıktığı noktalardan biri de Yaratıcı olarak bu felsefenin 'mucize' olayını açıklayamamasıdır. Mucize olayının temellendirmesini Tehafutu'l-Felâsife adlı eserinde, Allah'ın iradesini ilk aşama olarak ele alıp materyalist filozofların karşısına bu örneği koyar. (Akdağ, 2010: 98)

Ateşin yakmadığı durumlar, ağacın devrilmediği durumlar, kulağın işitmediği anlar vardır ve bu noktaları ispat noktasında materyalist filozoflar yetersizdir. Gazali'ye göre bu olay Allah'ın iradesi ve inayeti ile açıklanabilir. Neden sonuç ilişkisi ve zorunluluk bağlamında zorunlu değil neticedir; sebep değil yaratmadır. (Akdağ, 2010: 98)

Gazali tecrübi bilgiyi açıklarken, ek olarak tecrübi bilgi üzerinden de bir ahlak felsefesi geliştirir. Çünkü tecrübi bilgi, ilimlerden hareketle kişiye alimliğin yolunu açar. (Durgu, 2010: 42)

Tecrübi bilgiden hareketle, bilgisini ne kadar artırır o kadar alim olur; diğeri ise o kadar cahil ve boş olur. Alim olan kişinin ahlakına yapacağı en büyük nokta ise hilekarlık, sahtekarlık gibi düşüncelerden uzakta doğru ve yerinde tespit yeteneği ile güzel ahlakı ortaya çıkacaktır. (Durgu, 2010: 42)

2.4.3. Akli Bilginin Değeri

Bilgi kuramları temelinde, insan ve nesne ilişkileri çerçevesinde imkansızlık ve imkansızlık problemi felsefe tarihinin çözüme kavuşturulmamış yegane sorunlarından birisidir. Bu bağlamda bilginin imkansızlığı ve imkansızlığı üzerine hemen hemen her filozofun bir fikri vardır. Antik Yunan'da da bu konu üzerine en çok tartışılan kavramlardan birisi, bilginin ne olduğu, imkansızlık ve imkansızlık problemleridir. Bilginin değeri hangi bağlamda hangi sıfatlarla bilinebilir ve kaynakları nelerdir gibi

sorunsallar, bilgi kuramları içerisinde günümüze kadar epistemolojinin kapsamını oldukça genişletmiştir.

Thales ile beraber başlayan ilk bilgi kaynaklı sorudan, sofistlere; Ortaçağ'dan Kant'a ve nihayet günümüze kadar bilgi ve bilgi üzerine oluşturulmuş çeşitli sorular felsefe tarihinin ölçütlerini teşkil etmiştir.

Epistemoloji çerçevesinde, hemen her çağda 'Bilginin değeri nedir ?' sorusu, felsefe alanında otorite olarak kabul edilen filozofları bile zorlamıştır. Epistemolojide bu sorudan hareketle, bilginin kaynağına ve muhtevasına dair akli bilgi, kalbi bilgi, ahlaki bilgi vb. birçok bilgi çeşiti tasnifi oluşturulmuş ve bazı filozoflar meselenin sadece bir boyutuna odaklanarak bu alanda eserler vermişlerdir.

Akli bilgi temel alındığında sadece epistemoloji çerçevesinde değil birçok alandaki disiplinde akli bilgi temelli birçok yorum vardır ve bu yorumlar tartışmaya açıktır. Bilginin oluşumu çerçevesinde de birçok yorum yapılmış, ancak az sayıda filozofun fikirleri geniş çapta yankı uyandırmıştır. Bu bağlamda Gazali'nin bilginin oluşumu sürecindeki yorumları sadece kelamcılar ve İslam coğrafyası için değil dünya çapında değer verilen yorumlardır.

Bilginin değeri konusuna da titizlikle yaklaşan Gazali'ye göre kalbi bilginin değeri tartışılmaz mahiyettedir. Ancak bu konuda da sınıflandırmaya giden Gazali'ye göre bilginin değeri çerçevesinde doğru bilginin imkansızlığı sınıflandırmasında, itikad ve zanniyât olarak üçe ayrılır. Daha önce verilmiş bu meselede, akli bilginin değeri konusunda önemli olan bilgi yakînîyat bilgisidir.

Yakînî bilgi konusunda şüpheye yer yoktur. Yakînî bilgi, kesindir ve yalanlanamaz. Bu bilgi türünü, elde edilmiş biçimlerine göre yine sınıflandırmaya tabii tutan Gazali, metodik şüphe yöntemini kullanarak en başta kesinlik ve yalanlama gibi iki olguyla meseleyi derinlemesine irdeleyerek bilgiyi şüphe edilemeyecek ve yalanlanamayacak düzeye getirir.

Gazali'ye göre akli; yani yakiniyât bilgisinin; değeri direkt olarak Allah ile bağlantılıdır. Allah ile temasın ilk aracı akıldır. Akıldaki yetkinlik, insanın sıfatları içerisindeki en üstün sıfatıdır. Akli hakikatlere dayalı bilgiler olmadan hayal, tasavvur

vb gibi birçok bilgi türüne varılamaz. Öyle ki duyu organları hasar gördüğünde ve ya işlevsiz hale geldiğinde bile akli bilgi işlevini sürdürmeye devam eder. Duyu organlarının herhangi bir yerinde idrak tamamen olmasa bile akıl, işlevini sürdürecektir. İnsanoğlu, yamadaki bütün bilgilerini, hakikati ve ahireti kavrayışını, kalp gözünün açılmasını; kısacası bütün alemini; akli ile idrak etmektedir. Akli melekelere kaybeden insanın alemle bağıntısı da kesilir. Akıl sayesinde göz görür, kalp hissederek, ahiret için ibadet eder, seyr-i sülükte sezer. (Erdem, 2000: 295-296)

Akli bilgi, tecrübe ve duyu organlarının verdiği hakikatin ötesindedir. Akli bilgi araştırmalarında Gazali, özellikle tecrübe bilgisine katıyen ehemmiyet vermez. Duyular, insanı vehimlere ve sanrılara götürür ancak akıl bunu düzeltir. Duyu algılarının ötesindeki ‘a priori’; yani hakikat bilgisi veren akıl, evveliyâta kesindir ve şüphe edilemez. (Erdem, 2000: 295-296)

2.4.4. Kalbi Bilginin Değeri

Kalbi bilgi, şüphesiz Gazali’nin üzerinde en çok durduğu noktalardan birisidir. Akli bilgi kadar değeri olan bu bilgi, akıl bilgisi gibi kesin ve gerçek olgulardan değil, Allah’ın bahsettiği nur ve tasavvufta sezgisel yolla ortaya çıkan bilgi sonucu oluşmaktadır. Mükâşefe ilmi içerisinde değerlendirilen kalbi bilginin ortaya çıktığı organ sadece kalptir ve tasavvuf felsefesinde çok önemli bir yere sahiptir.

Aklın idrak noktası sınırlandığında, kalp aklın bize kesin olarak veremediği bilgileri verebilir. Delil, tecrübe, duyum, algının ötesinde bir nurla kalbe gelen kalbi bilginin kaynağı Levh-i Mahfuz’dur. Eflatuncu bir perspektif ile meseleye yaklaşan Gazali, Eflatun’un mağara alegorisindeki benzer bir metafor olan ‘ ayna’ ile örneğini açıklamış; Levh-i Mahfuz’daki hakiki bilgilerin akıl bilgisi ile değil kalbi bilginin yöntemleri ile edileceğini, bunun ise bilgi kapsamında nur olarak adlandırılacağını savunmaktadır.

Mükâşefe ilminin kudreti ile birleşen insan kalbi, ancak Allah’ın inayeti sayesinde nura kavuşur. Akli bilgi ne kadar değerli olursa olsun, Mükâşefe ilmi olmadan insan nura ulaşamaz. İnsan gözü görmese bile kalp gözü açık olan biri Allah’ın nuru ile görebilir. (Bayrakdar, 2017: 222)

Vahiy ve ilham, kalbe gelen direkt bilgiler olarak da değerlendirilir. Kalbe gelen bilginin elde edilmesi için insanın duyu organları ile elde ettiği bütün bilgileri aşması gerekir. Çünkü nur, ilham ve vahiy, Gazali'nin tabiriyle " aklın ötesinde başka bir göz" dür. İlim nazariyesinin dışında marifet nazariyesinin kapsamına giren kalbi bilginin idrak noktası, direkt olarak Allah'ın bizzat kendisi ile dir. İlim nazariyesi ise eşya tabiatı ile ilgilidir. (Bayrakdar, 2017: 213)

2.4.5. Bilginin Ahlâki Değeri

Gazali'nin epistemolojisi, bilgi problemine yaklaşımlar üzerine oluşturulmuş teoriler ve doktrinler arasında en kapsamlı epistemolojilerden birisidir. Bu noktada Gazali'yi önemli kılan dikkatini çeken her ayrıntıyı bütün yönleriyle incelemesidir.

Gazali'nin sınıflandırmalarında ele aldığı tüm bilgi türlerinin hepsinin ayrı bir değeri vardır. Birbirlerinden ayrı ele alındığında kategorilerine göre hepsinin değerini tek tek açıklayan Gazali, bazı kesin hükümler verirken diğer bilgi türlerini yadsımaz. Kesinlik, güvenilirlik, inanç ve sezgi gibi birçok çerçevede bilgi türüne değer vermeye çalışan Gazali için marifet nazariyesine giren bilgiler, özel olarak yorumlanması gereken bir alandır. Bölümün başlığını içeren gerçekçilik, faydacılık ve ahlaki değer, Gazali'nin sınıflandırmalarında ilim nazariyesinin alanına girer.

İlim nazariyesi kapsamına giren bilgilerin değeri Gazali'ye göre üç ana başlık altında değerlendirilir: Gerçekçilik, faydacılık ve ahlaki değer. Gerçekçilik değeri açısından eğer bilgi dini hükümlerce net ifade edilmiş ve tarafsız bir bakış açısıyla sunulmuş ise gerçekçi olarak değerlendirilebilir. (Bayrakdar, 2017: 217) Bilginin subjektif olması bilginin kişisel yorumlara açık olduğunu, akli bilgi çerçevesinde kesin hükümler içermediği gösterir bu da ilim nazariyesi kapsamındaki bilgiyi gerçekçi yapmaz. Gazali'ye göre nefsanî duyguların ürünü olan bu bilgiler, hakikat unsuru olarak değerlendirilemez. Yine Gazali'ye göre sujenin bilgiyi elde ettiği kaynak güvenilirmez ve kesin değildir.

Bilginin değerine faydacılık çerçevesinden bakıldığında ise pratik yaşamda eğer bir işlevi varsa o bilgi değerlidir. Ayrıca kişiye ahiret yaşamında bir fayda sağlaması, o bilginin değerini artırır. Kişiyi ahiret yaşamı için faydalı olacak her bilgi değerlidir. Bu kapsama, çalışma yaşamında nasıl bir yol izlenmesi gerektiği üzerine verilmiş bir

nasihat örnek gösterilebilir yahut özel yaşamında İslam'ın hükümlerine aykırı davranışlar sergileyen birisine karşı kullanılmış tekdir, hem kişinin kendisi ve ahireti hem de tekdiri uygulayan kişi için faydacı bir değere sahiptir. Gazali'nin bilgi değeri problemine yaklaşımında, faydacılıktan kastı budur. (Bayrakdar, 2017: 217)

Son olarak ilim nazariyesi kapsamındaki bilgilerin değerinde, bilgini ahlaki boyutu da Gazali'nin üzerinde durduğu konulardan birisidir. Tasavvuf felsefesine getirdiği yaklaşımlarıyla bir ahlak felsefesi filozofu olarak da nitelendirebileceğimiz Gazali, her çalışmasında meselelerin ahlaki boyutunu irdeleyerek, bu incelemeleri üzerinden övgü ya da tenkit getirmektedir.

Filozofların Tutarsızlığı eserinde birçok ahlaki hüküm içeren argümana rastladığımız bu eser gibi, Gazali'nin uzun inziva günlerinde yazdığı İhya'u Ulum'id Din adlı eserinde çok kapsamlı ahlaki hükümlere yer verir. İbadetten günlük yaşama, ahiret yaşamından evliliğe birçok hususta birçok ahlaki hususta telkinler verir.

Gazali'nin ilim nazariyesi kapsamında ele aldığı ahlakilik boyutunda ise bilginin ilmini kötüye kullanması, ilmini yaşamdaki kötü emelleri için vasıta yapması, sahip olduğu ilim ile Allah'ı inkar edip materyalist ve tabiatçı nazariyelere meyletmesi; uğraştığı ilime yeterli ilgi alaka göstermeyip ilmini yanlış öğrenmesi neticesinde öğrencilerine ilmini yanlış öğretmesi gibi hususlar, Gazali'nin en çok dikkat çektiği hususlardır.

Eğer bir alim, ilmini kötü emelleri için kullanıyorsa bu öncelikle kendisi ve ahiret yaşamı için zararlıdır. Kişinin bu durumu devam ettirmesi ve yayılması ise toplumun birkaç kesimini etkileyeceği için ahlaki boyuttan öte dini hükümler gereğince küfr'e girer.

SONUÇ

Kelam ve felsefe tarihi ile İslam dünyasında çok ayrı bir yere sahip olan Gazali'nin yüzlerce yıl önceki eserleri ve fikirleri tartışmasız yetkinliğe sahiptir. Fıkıhtan kelama, tasavvuftan, mantığa birçok konuda ve ilim dalında otorite olan Gazali'nin en çok üzerinde durduğu konulardan birisi de bilgi problemi olmuştur. Onun bilgi felsefesinin yaşamıyla paralel olarak geliştiğini otobiyografik eseri niteliğindeki El-Munkız'da anlamaktayız.

Gazali için bilgi ve ilmin değeri ayrı bir önem taşımaktadır. Ancak bilginin, gerçek mutlak doğru bilgi olabilmesi için her türlü şüphe ve yanılgıdan uzak, yakını, rahatlığı ve iç huzuru da beraberinde getirmesi gerekir. İlimler arasında en yükseği tasavvuftur. Ancak tasavvufa dair hakikatler dünyaya ait olmadıklarında duyular ve akılla değil de ancak "sezgi" ile anlaşılabilir.

Gazali, bilgi kaynağı olarak insanda ilk teşekkül eden bilgi yolunun duyu organları olduğunu, duyu organlarından sonra akıl, sezgi, ilham ve sadece peygamberlere ait olan vahiy yolu ile bilgi elde edileceğini belirtmektedir. Sağlam bilgi kaynağı olarak da Kur'an ve Hadis, tasavvuf, kelâm ve felsefenin önemli olduğunu kabul etmektedir. Gazali, insanın rüya yoluyla da bilgi edinebileceğini, nefsinin tasavvuf yoluyla temizleyebilen insanlardan bazılarının uykuda iken rüya yoluyla bilgi edinebileceğini kabul eder. Zira uykuda ruh, beden baskısından kurtularak daha da aktifleşir ve bütün ilimlerin nakşedilmiş olduğu Levh-i Mahfuz'a yükselerek onunla irtibata geçebilir, böylece de oradan bilgiler elde edebilir. Ancak bu bilgiler çoğu zaman apaçık olmayıp, bir takım işaretlerle geldiği için, açıkça anlaşılmaz. Gazali rüya ile bilgi edinmenin ancak peygamberlere ve velilere mahsus olduğunu kabul etmektedir.

Gazali, tasavvufî bilgiyi yorumlarken görüşünü kalbin kötülüklerden ve kötü düşüncelerden temizlenmesine ve güvenilir bilgiyi elde etmeye hazırlanmasına bağlamaktadır. O, bu hazırlığı ibadetlere devam etmek ve kalbe Allah'tan başkasının sevgisini yerleştirmemek ve tüm benliğiyle Allah'a teslim olmakla mümkün olabileceğini kabul eder ve bunu bir örnekle açıklar: Kalpler birer kap gibidir, dolu bir kaba hava giremeyeceği gibi, mâsiva ile dolu bir kalbe de Allah'ın marifeti girmez. Yine de böyle bir kalbi hazırlığın bilgiye ulaşabilmek için tek başına yeter sebep

olmadığını, bunun yanında Allah'ın bilgiyi insan için dilemesinin şart olduğunu ileri sürmektedir. Sağlam ve güvenilir bilgiyi elde etmede kula düşen görevin ise, Kur'an ve Hadislerde belirtildiği şekliyle Allah sevgisi ve aşkını yaşamak olduğunu kabul etmektedir. Düşünürümüz, kalbin insan organları içerisinde en önemli organ olduğunu, Allah'ı bilen, Allah'a yaklaşan, Allah için amel işleyen ve Allah katındaki hazineleri keşfeden organ olduğunu kabul etmektedir.

Gazali'ye göre tecrübe ve deneylerle ispatlanmamış kalbi bilgiye her insan ulaşamaz. Bu ancak nefisle mücadele etmeyi göze alıp, bu uğurda çaba sarf eden ve birçok meşakatlere katlanabilen kimselere mahsustur. Gidilecek yol ise nefisle ve istenmeyen arzularına karşı savaşmak, kötü sıfatları atmak, kalbi dünyevi varlıklardan çevirip, Yüce Allah'a yönelmektir. Gazali'ye göre sadece bu yöneliş de yeterli değildir. Peygamber, veli ve sufi gibi vahiy ve ilhama kavuşurum hayaliyle efsunlanmalı, ilim tahsilinden asla geri kalmamalıdır.

Düşünürümüz zaman zaman akli tenkit etmiştir. Ancak bu tenkit, akli önemsiz görme anlamında algılanmamalıdır. O, aklın değer ve sınırını belirlemeye ve akli sınırlandırmaya çalışmıştır. Gazali, insanın akılla dini birleştirdiği zaman bir değer kazanacağını kabul etmektedir. O, aklın kendisinden zarurî olarak çıkan bilgilerin varlığını kabul ettiği gibi, bunlar sayesinde akıl yürütme sonucu ve deneyler yoluyla elde edilen bilgileri de kabul eder. Akıl-din ilişkisinde Gazali, her birini diğeri için vazgeçilmez olarak görür. Bu çerçevede akıl ile dini bir bina ile bu binanın temeline benzetir. O, akli bütün eserlerinde dünya ve ahiret mutluluğunun esası olarak görmektedir.

Bu çalışmada belirtilen önemli hususlardan birisi de, Gazali'nin bazen akıl, nefis, kalp ve ruh kelimelerini aynı anlamda kullanmasıdır. Bunun yanında o, ruhun idrak eden, fail ve muharrik olma özelliklerini taşıyan ilahî bir emir olduğunu, insanın ruh ve bedenden oluştuğunu ve insanın ruhî yönden ele alınması gerektiğini belirtmektedir. Gazali, ruhun gizemliliğini çözmeye kimsenin güç getiremeyeceğini bu yüzden de gayesinin aslında ruhun mahiyetini bildirmek değil, niteliklerini anlatmak olduğunu bildirmektedir.

Gazali'nin bilgi felsefesinin özgün yönlerinden birisi de şüphe anlayışıdır. Ona göre gerçek bilgiye ulaşmak için şüphenin özel bir önemi vardır. Çünkü şüphe etmeyen, düşünemez, sorgulamaz, gerçeği algılayamaz ve gerçeği göremeyen de delalete saplanıp kalır. O yakînî bilgiye ancak Allah'ın kalbe bıraktığı iman ile ulaşılabileceği sonucuna yöntemsel şüphe ile ulaşmıştır.

Yaptığı çalışmalar ile İslam coğrafyasında bilginin tanımı ve felsefenin seyrini değiştiren Gazali, çalışmaları ile sayısız filozofu ve araştırmacıyı etkilemiştir. Özellikle sezgicilik akımını benimsemiş filozoflar ve İslam coğrafyasındaki mutasavvıf ve tasavvufçu filozoflar Gazali'nin bilgi felsefesi ve araştırmalarından en çok etkilenmiş kişilerdir. Düşünürümüz hakikati arama çabalarıyla kendisinden sonra Batılı birçok düşünüre de yol göstermiştir. Örneğin yöntemsel şüphesi ile Descartes'e, aklın bilgiyi idrak gücü ve sınırlarını belirleme de Kant'a, indeterminist düşüncesiyle Hume'a, kalp gözü ve feyz anlayışı ile pascal'a öncülük etmiştir.

Sonuç olarak şunu belirtelim ki, İslam düşünürümüzün eserlerinde mutlak bir bütünlük anlayışı vardır. Kendisinden önceki birikimi çok iyi analiz edip, onu eleştirel bir görüşle tahlil etmiş ve kendi düşüncelerini bu anlayışta yapılandırma içerisine girmiştir. Bu yüzden onun hayatı, fikirleri ve yöntemi günümüz insanı için çok iyi bir öncül niteliğindedir.

KAYNAKÇA

Açıkgenç, Alparslan, *İslami Bilim ve Felsefe Anlayışı*, İslami Araştırmalar Dergisi, Türkiye Ekonomik ve Kültürel Dayanışma Vakfı Yayınları, 1990, sayı.3, cilt.4

Ağırman Ferhat - Türkmetin Ahmed “*Bilginin İmkânı Problemi: Gazali Örneği*”, Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, 2012, (18), ss.197-208.

Akdağ, Mehmet, (2010), *Gazali’de Bilgi Problemi*, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Alican M., “*Tanrı’nın Kuraltanımsız Kulları, İslam Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550) Kitap İncelemesi*”, Tarih Okulu, 2009, (2), ss.143-149.

Alper, Ö. Mahir, “*Gazzali’nin Felsefi Geleneğe Bakışı: O Gerçekten Bir Felsefe Karşıtı Mıydı ?*”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002, (4), ss.87-107.

Aslan, Abdulgaffar, (2000), *Kur’an’da Vahiy*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara

Atahan, Kürşad, (2005), *Kevni Âyetlerin Kur’an Üslûbu Bağlamında İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ayık, Hasan, “*Gazali’nin Eleştirileri Felsefeyi Bitirdi Mi ?*”, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2009, 9(2), ss.37-57.

Ayman, Mehmet, (1997), *Gazâlî’de Bilgi Sistemi ve Şüphe*, İnsan Yayınları, İstanbul.

Bıçak, Ayhan, *Türk düşüncesi araştırmalarında yöntem sorunu ve devlet*, Divan İlmî Araştırmalar sy. 18 (2005/1), s. 59-78

Bayrakdar, Mehmet, (2017), *İslam Felsefesine Giriş*, Diyanet Vakfı Yay. 12. Baskı , Ankara

Bilmen, Ömer Nasuhi, (1960), *Büyük Tefsir Tarihi II*, Diyanet İşleri, Reis Yayıncılık, İstanbul

Borer, T.J., (2001), *İslam'da Felsefe Tarihi*, Çev: Yaşar Kutluay, Anka yay, İstanbul

Bolay, S. Hayri, (1989) “*Akıl*”, İslam Ansiklopedisi, II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Bolay, S. Hayri, (1980), *Aristo Metafiziği ile Gazzâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması*, Kalem Yayıncılık, İstanbul.

Cevizci, Ahmet, (2008), *Ortaçağ Felsefe Tarihi*, Asa Kitabevi, Bursa.

Cevizci, Ahmet, (2002), *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul.

Cihan, A. Kamil, (1998), *İbn Sina ve Gazâlî'de Bilgi Problemi*, İnsan Yayınları, İstanbul.

Çağrıçı, Mustafa., (1989), *İslam Düşüncesinde Ahlak*, İstanbul: İFAV Yayınları

Çağrıçı, Mustafa. (1996), “*Gazzali*”, DİA, Cilt, XIII. İstanbul

Çüçen, A. Kadir., (2001), *Bilgi Felsefesi*, Asa Kitabevi yayınları, Bursa.

Cündioğlu, Düccane, (2004), *Keşf-i Kadim İmam Gazali'ye Dair*, Gelenek Yayınları, İstanbul

Çapak, İbrahim, “*Gazzali ve Dikkat Çektiği Bazı Meseleler*”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016.

Çubukçu, İ. Agâh., (1964), *Gazali ve Şüphelilik*, (Doçentlik Tezi), Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

Çubukçu, İ. Agâh, (1970), *Gazali ve Kelam Felsefesi*, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

Demircioğlu, Aytekin, (2008) *Eleştiri ve Şüphe Temelinde Gazali'de Bilgi Meselesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Durgu, Havva, (2010), *Gazali'nin Yetkinlik Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Durusoy, Ali, “*Aristoteles'ten Gazzali'ye Klasik Mantıkta Anlam Kuramı*”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, (28), ss.37-52.

Ekinci, Kutbettin “*Gazali'nin Mutasavver Tefsiri*”, *Artuklu Akademi*, 2016, 3(1), ss. 107-112.

Erdem, Hüsamettin., (1998), *Bazı Felsefe Meseleleri*, 1. Baskı, Hüner yay. Konya.

Erdem, Hüsamettin.,” *Gazali'de Bilgi Meselesi*”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt 13, Sayı 3-4, 2000, ss. 295- 296

Ertürk, Recep, (2014). *Pozitivizm Üzerine*. Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi Çalışma Grubu'nun 18 20 Haziran Assos 2. Ulusal Sempozyum Bildirisi. Sayfa 3, 4.

Evkuran, Mehmet, (2005), *Sosyal Bilimler Mantığı ve Kelam*, Araştırma Yayınları, Ankara.

Gazali, (2011), *Cevahiru'l-Kur'an (Kur'an Mücevherleri)*, (1.Baskı), (çev. Abdulhalik Duram), Hikmet Neşriyat, İstanbul.

.....(2004), *Ravdatü't Talibin ve Umdetü's Salikin* (çev.Dilaver Selvi), Semerkand Yayınları, İstanbul.

..... (1994), *Mișkatü'l Envâr: Nurlar feneri*, (çev. Süleyman Ateş), Bedir Yayınevi, İstanbul.

.....(2002), *Tehâfütü'l-Felâsife*, çev: Bekir Sadak, 1.Baskı, Ahsen yay. İstanbul.

.....(2005), *El-İktisad Fi'l-İtikad (İtikatta Ölçülü Olmak)*, (çev. Hanifi Akın, Ahsen Yayınları, İstanbul.

.....(2014), *İhya-u Ulumi'd-Din*, (çev. Ahmet Serdaroğlu), Akçağ Yayınları, İstanbul.

..... (2012), *İlcamü'l Avam An İlmi'l-Kelam (İnançta Hassas Ölçüler)*, Hisar Yayınları, İstanbul.

..... (2010), *İtikatta Orta Yol*, (çev. Abdulhalık Duran), Hikmet Yayınları, İstanbul.

..... (2006), *El-Mustasfâ*, (çev. Yunus Apaydın), Klasik Yayınları, İstanbul.

..... (2010), *Yol, Bilgi ve Varlık*, (çev. A. Cüneyd Köksal), Sufi Kitap Yayıncılık, İstanbul.

..... (2016), *El-Munkız mine'd-dalâl* (Çev. Osman Arpaçukuru), Beyan Yayınları, İstanbul.

.....(1970), *Mizanü'l Amel (Amellerin Ölçüsü)*, (çev. Remzi Barışık), Kılıçaslan Yayınları, Ankara.

.....(1971), *Meâricü'l kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, (çev. Yaman Arıkan), Eskin Matbaası, İstanbul.

..... (2012), *Kimyâ-yı Saadet*, (çev. Ali Arslan), Merve Yayınları, İstanbul.

.....(2002), *Makâsıdu'l- Felâsife*, çev: Cemaleddin Erdemci, Vadi yay. Ank.

.....(2002), *Mihakku'n-Nazar (Düşünmede Doğru Yöntem)*, Ahsen Yayıncılık, İstanbul.

Hökelekli, Hayati, (1997), *Hads, İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

İbiş, Fatih, (2006), *Gazali'de İman Bilgi İlişkisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

İhvân-ı Safâ, (2014), *Risâleleri (Resâilu İhvâni's-safâ ve Hullâni'l-vefâ)*, Cilt 3, (ed. Abdurrahman Kahraman, haz. Özlem Çekmece), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

İlboğa, Mustafa, “Platon Epistemolojisinde Episteme-Doxa Ayrımı”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2014, 9(11).

Karslı, Ömür “Gazali’de Sezginin Anlamı, Konumu ve Sınırı Sorunu” *The Journal of Academic Social Science Studies*, Kış, 2017, (62) , ss. 497-509.

Kaya, Mahmut., “Aristoteles’in Ruh Anlayışı”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2014, (18). ss.91-98.

Korkmazgöz, Rıza “Gazali’de Ma’rifettullah Düşüncesi Ve Kelami İstidlâlin Değeri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fakültesi Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2016, 14(1), ss. 34-61.

Kutluer, İlhan, “Gazzâli’nin Felsefi Serüveni”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 2000, 13(3– 4).

Okumuş, Mesut, (2006), *Gazali’nin Kur’an Anlayışı ve Çok Boyutlu Tefsir Telakkisi Üzerine*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.

Orman, Sabri., (1986), *Gazali (Hakikat Araştırması, Felsefe Eeleştirisi, Etkisi)*, İnsan yayınları, İstanbul.

Öktem, Ülker, “Descartes, Kant, Bergson ve Husserl’de Sezgi”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2000, 40(1-2), ss.159-189.

Reis, Bedriye, “Gazâlî’ye Göre Sözde Sûfîler ve Yanılgı Noktaları”, *Ekev Akademi Dergisi*, 2013, (55).

Reis, Bedriye, “Gazâlî’ye Göre Bir Bilgi Kaynağı Olarak Marifet”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, 5(9), ss. 5-40.

Şerif, M. Muhammed, (2000), *Klasik İslam Filozofları*, (çev. Mustafa Armağan), İnsan Yayınları, İstanbul.

Top, Hayriye, (2010), *Tefsir İlmi Açısından İhyau Ulumi’-d-Din*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Türker, Mübahat, (1956), *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1956, s.27.

Uludağ, Süleyman, (1996), “Gazzali”, DİA, Cilt, XIII. İstanbul

Yavuz, Ö. Faruk, “*Gazâlî ve İlmî Tefsir*”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, (31), ss. 39-59.

Watt, Montgomery W. (1965), *İslam Felsefesi ve Kelamı*, (çev. Süleyman Ateş), AÜİF Yayınları, İstanbul

Watt, Montgomery W. (2003), *Müslüman Aydın*, (çev. Hanifi Özcan), Etüt Yayınları, İstanbul